T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

GÖKTÜRK DÖNEMİ ESERLERİNDE GİYİM AKSESUARLARI

Aslıhan ERDOĞAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Doç. Dr. Ela TAŞ

MAYIS - 2022

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

GÖKTÜRK DÖNEMİ ESERLERİNDE GİYİM AKSESUARLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Aslıhan ERDOĞAN

Enstitü Anabilim Dalı : Sanat Tarihi

"Bu tez 18/05/2022 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir."

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Doç. Dr. Ela TAŞ	Başarılı
Doç. Dr. Yusuf ACIOĞLU	Başarılı
Doç. Dr. Erkan ATAK	Başarılı

ETİK BEYAN METNİ

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Aslıhan ERDOĞAN

18/05/2022

ÖNSÖZ

"Kayudan kelir men? Kayuya yolum?" (*Kutadgu Bilig*, beyt 1135). Hiçbir insan yoktur ki bir süreliğine dünyada bulunma hali olan bu hayat yolculuğunu desteksiz yürüsün. Dolayısıyla bu tezin yazılma sürecinde çeşitli bilim dallarına mensup birçok kişinin fikir ve görüşlerine başvurulmuştur.

İslamiyet Öncesi Türk Sanatı gerek ortaya konduğu coğrafya gerekse çevirisi pek yaygın olmayan Çin ve Rus kaynaklarını içermesi bakımından ülkemizdeki çalışma sahası diğer alanlara nazaran kısıtlı kalmıştır. Bu bağlamda yüksek lisans tezimi ilgi duyduğum alanda yapmam konusunda beni destekleyen ve cesaretlendiren, tez süreci boyunca katkılarını esirgemeyen Dr. Başaran Doğu GÖKTÜRK'e teşekkürü borç bilirim.

Tez sürecinde bilgi ve deneyimlerini paylaşan, gösterdiği sabır ve manevi desteği ile beni bir an olsun yalnız bırakmayan değerli eşim Dr. Orçun ERDOĞAN'a minnettarım.

Zorlu pandemi sürecinde kütüphanesindeki kaynaklarını paylaşıma sunan hocam Dr. Öğr. Üyesi F. Mine TEMİZ'e, Dr. Emre KOLAY'a ve Dr. Soner Pulan'a; bilimsel katkılarına ek olarak, manevi desteğini üzerimden hiç eksik etmeyen değerli hocam Doç. Dr. Sinan MİMAROĞLU'na; Türk-İslam resim sanatına ilgimi arttıran ve uygulama eğitimlerinde gösterdiği sonsuz sabır ve anlayıştan dolayı Öğr. Görevlisi Murat TOKAT'a teşekkürler.

Tezime pratikte katkıda bulunanlar dışında; ilkokuldan lisans eğitimimin sonuna değin maddi- manevi desteği ve katkısından dolayı halam Reyhan ÖZDİLEK'e; üniversite eğitimim sürecinde sağladıkları burslarla bana olan inançlarını bir an olsun yitirmeyen, eğitim hayatımın devamlılığını borç bildiğim ikinci ailem Alev-Sedat GÜNDÜZ'e, Nigâr-Haydar YAPRAKÇI'ya, Yasemin-Hüseyin ERDOĞDU'ya sonsuz teşekkürler. Ayrıca bu günlere gelmemde her biri ayrı katkıda bulunan, maddi ve manevi desteklerine ek olarak gösterdikleri sabır, anlayış ve özverileri için kıymetli aileme minnettarım.

Yol Arkadaşım Orçun'a ithafen...

Aslıhan ERDOĞAN

18/05/2022

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR……ii
TABLO LİSTESİ……..…..iii
ŞEKİL LİSTESİ……..……....iv
HARİTA LİSTESİ…….……..v
GÖRSEL LİSTESİ…...…….....xi
ÖZET……..……xv
ABSTRACT……..…xvi

GİRİŞ……...……1
BÖLÜM 1: GÖKTÜRK DÖNEMİNE GENEL BİR BAKIŞ.....5
1.1.Siyasi Tarih.....5
1.2.Kültür.....16
BÖLÜM 2: GÖKTÜRK DÖNEMİ GİYİM AKSESUARLARI 4
2.1.Eski Türklerde Giyim ve Aksesuar.....25
2.2.Giyim Aksesuarları.....29
2.2.1.Başlıklar/Taçlar……..…….…….... 29
2.2.2.Bileklik/Bilezik…….…. 33
2.2.3.Kemer……. 34
2.2.4.Kese…….41
2.2.5.Kolye-Gerdanlık-Yaka Süsü/Pulları……...43
2.2.6.Küpe……...….47
2.2.7.Yüzük……..51
BÖLÜM 3: KATALOG……..……..54
BÖLÜM 4: DEĞERLENDİRME ve KARŞILAŞTIRMA……..…155

SONUÇ……195
KAYNAKÇA……198
ÖZGEÇMİŞ……208

KISALTMALAR

A. Mlf. : Aynı Müellif

Bk. : Bakınız

C. : Cilt

CHS. : Chou-shu/ Chou Hanedanlığı Yıllığı

CTS. : Chiu T'ang-shu/ Eski T'ang Hanedanlığı Yıllığı

Çev. : Çeviren

Ed. : Editör

HGM. : Harita Genel Müdürlüğü

HTS. : Hsin T'ang-shu/ Yeni T'ang Hanedanlığı Yıllığı

K1. : Şaduman Güremen

M.Ö. : Milattan Önce

M.S. : Milattan Sonra

SSH. : Sui-shu/ Sui Hanedanlığı Yıllığı

TDBB. : Türk Dünyası Belediyeler Birliği

TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı

TT. : T'ung-tien/ Kanunlar Kamusu

U.K. : United Kingdom

Vb. : Ve Benzeri

Vd. : Ve Diğerleri

Vs. : Vesair

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Göktürk Dönemi Kemer Tipleri……..…….…….36
Tablo 2: Göktürk Dönemi Kemer Tokası Tipleri…….…..……...38
Tablo 3: Göktürk Dönemi Kemer Tipleri (Pul Ve Çerçevelerine Göre)…….……..39
Tablo 4: Göktürk Dönemi Kemer Tokaları…….…..……...40
Tablo 5: Göktürk Dönemi Kolye Tipleri……...……...45
Tablo 6: Göktürk Dönemi Yaka Süsleri……..…….46
Tablo 7: Göktürk Dönemi Küpeleri……...……..50
Tablo 8: Göktürk Dönemi Yüzük Tipleri……...…..53

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Başlık……54
Şekil 2: Başlık……55
Şekil 3: Başlık……56
Şekil 4: Başlık……57
Şekil 5: Başlık……58
Şekil 6: Başlık……59
Şekil 7: Başlık……60
Şekil 8: Başlık……61
Şekil 9: Başlık……62
Şekil 10: Başlık……63
Şekil 11: Başlık……64
Şekil 12: Başlık……65
Şekil 13: Başlık……66
Şekil 14: Başlık……67
Şekil 15: Başlık……68
Şekil 16: Başlık……69
Şekil 17: Başlık……70
Şekil 18: Başlık……71
Şekil 19: Başlık……72
Şekil 20: Başlık……73
Şekil 21: Başlık……74
Şekil 22: Başlık……75
Şekil 23: Başlık……76
Şekil 24: Başlık……77
Şekil 25: Başlık……78
Şekil 26: Başlık……79
Şekil 27: Başlık……80
Şekil 28: Başlık……81
Şekil 29: Başlık……82
Şekil 30: Başlık……83

Şekil 31: Başlık……84
Şekil 32: Başlık……85
Şekil 33: Başlık……86
Şekil 34: Başlık……87
Şekil 35: Başlık……88
Şekil 36: Başlık……89
Şekil 37: Küpe……90
Şekil 38: Küpe……91
Şekil 39: Küpe……92
Şekil 40: Küpe……93
Şekil 41: Küpe……94
Şekil 42: Küpe……95
Şekil 43: Küpe……96
Şekil 44: Küpe……97
Şekil 45: Küpe……98
Şekil 46: Küpe……99
Şekil 47: Küpe……...100
Şekil 48: Küpe……...101
Şekil 49: Küpe……...102
Şekil 50: Küpe……...103
Şekil 51: Küpe……...104
Şekil 52: Küpe……...105
Şekil 53: Küpe……...106
Şekil 54: Küpe……...107
Şekil 55: Küpe……...108
Şekil 56: Küpe……...109
Şekil 57: Küpe……...110
Şekil 58: Küpe……...111
Şekil 59: Kolye……...112
Şekil 60: Kolye……...113
Şekil 61: Kolye……...114
Şekil 62: Kolye……...115

Şekil 63: Kolye…….…….117
Şekil 64: Kolye……...…119
Şekil 65: Kolye……...…120
Şekil 66: Kolye……...…121
Şekil 67: Kolye……...…122
Şekil 68: Kolye…….…….123
Şekil 69: Kolye……...……...124
Şekil 70: Kolye……..125
Şekil 71: Kolye……..126
Şekil 72: Kolye……..127
Şekil 73: Kolye……..128
Şekil 74: Kolye……..129
Şekil 75: Kolye……..130
Şekil 76: Kolye……..131
Şekil 77: Kemer…….132
Şekil 78: Kemer…….133
Şekil 79: Kemer…….134
Şekil 80: Kemer…….135
Şekil 81: Kemer…….136
Şekil 82: Kemer……...……...137
Şekil 83: Kemer…….138
Şekil 84: Kemer…….139
Şekil 85: Kemer……...……..140
Şekil 86: Kemer……...……..141
Şekil 87: Kemer……...……..142
Şekil 88: Kemer…….143
Şekil 89: Kemer…….144
Şekil 90: Kemer…….145
Şekil 91: Kemer…….146
Şekil 92: Kemer…….147
Şekil 93: Bilezik/Bileklik……..148
Şekil 94: Bilezik/Bileklik……...……...149

Şekil 95: Bilezik/Bileklik……..150
Şekil 96: Bilezik/Bileklik……..151
Şekil 97: Bilezik/Bileklik……..152
Şekil 98: Bilezik/Bileklik……..153
Şekil 99: Kese ……...……154

HARİTA LİSTESİ

Harita 1: Orta Asya ve Çevresi Fiziki Haritası……..7
Harita 2: Göktürk Devletinin Egemenlik Sahası……...8

GÖRSEL LİSTESİ

Görsel 1: Tacikistan Pencikent'ten Göktürk Giysi Tasvirleri……...27
Görsel 2: Kültigin ve Bilge Kağan'ın heykellerinden Göktürk giysisi…….……28
Görsel 3: Bilge Kağan'ın eşine ait heykelden yararlanılarak çizilmiş kadın giysisi……..28
Görsel 4: Göktürk Dönemi Taç Örnekleri……...30
Görsel 5: Göktürk Dönemi Türk heykellerinde görülen başlık ve şapka şekilleri……....30
Görsel 6: Heykellerde görülen başlık ve şapka şekilleri…….…….30
Görsel 7: Göktürk Dönemi Küpenin Bölümleri…….……...…34
Görsel 8: Göktürk Dönemi Kemerin Bölümleri…….…..……..35
Görsel 9: Göktürk Dönemi Heykellerinden kemer örnekleri…..……..……39
Görsel 10: Göktürk Dönemi Kemer tokaları…….…..…….42
Görsel 11: Küpenin Bölümleri…… ..……..…..……..48
Görsel 12: Esik Kurganı Yüzük Örnekleri…….....……..…….51
Görsel 13: Kargalı Hazinesi Yüzük Örneği…..……...……...……...51
Görsel 14: Göktürk Dönemi Yüzük Örneği…..…..……...……..52
Görsel 15: Göktürk Dönemi Yüzük Örneği……...……..52
Görsel 16: Göktürk Dönemi Yüzük Örneği…….……..……..52
Görsel 17: Bakır Sikke……..……..……54
Görsel 18: Bakır Sikke…….……...55
Görsel 19: Bakır Sikke…….……...56
Görsel 20: Bakır Sikke…….……..57
Görsel 21: Bakır Sikke……..…….…….58
Görsel 22: Bakır Sikke……..……..59
Görsel 23: Bakır Sikke……..……..……60
Görsel 24: Bakır Sikke……..……..61
Görsel 25: Bakır Sikke……..…….…….62
Görsel 26: Bakır Sikke……..……..63
Görsel 27: Bakır Sikke……..……...…….64
Görsel 28: Gümüş Sikke……...……..……..65
Görsel 29: Bakır Sikke…….…….……..66
Görsel 30: Bakır Sikke……..……..67
Görsel 31: Bakır Sikke……..……..68

Görsel 32: Bakır Sikke…..…….69
Görsel 33: Bakır Sikke……..…….70
Görsel 34: Gümüş Sikke…..……..……..71
Görsel 35: Bakır Sikke..……..72
Görsel 36: Bakır Sikke…..……..73
Görsel 37: Bakır Sikke……..…….……74
Görsel 38: Taş Heykel Başı……..…….……..75
Görsel 39: Taş Heykel/Balbal…..……76
Görsel 40: Taş Heykel/Balbal…….…….77
Görsel 41: Taş Heykel/Balbal……..…..……...……78
Görsel 42: Taş Heykel/Balbal……..……79
Görsel 43: Tasvirli Kemik……..…….……80
Görsel 44: Taş Heykel/Balbal……..……81
Görsel 45: Taş Heykel/Balbal……...…….……..82
Görsel 46: Taş Heykel/Balbal……..…..……...….83
Görsel 47: Taş Heykel/Balbal…..…….…….…..84
Görsel 48: Pişmiş Toprak Figürin…..…….…….85
Görsel 49: Duvar Resmi……..……86
Görsel 50: Duvar Resmi…….……...…..87
Görsel 51: Duvar Resmi…….…….88
Görsel 52: Pişmiş Toprak Figürin……..……..89
Görsel 53: Bakır Sikke…..…….…….90
Görsel 54: Bakır Sikke……..……..91
Görsel 55: Bakır Sikke……..……..……92
Görsel 56: Bakır Sikke……..……..……93
Görsel 57: Gümüş Sikke…..……94
Görsel 58: Gümüş Sikke…..…..…….…..95
Görsel 59: Gümüş Sikke…..…..…….……..96
Görsel 60: Gümüş Sikke…...……..…….97
Görsel 61: Gümüş Sikke…...……..…….98
Görsel 62: Gümüş Sikke…….……99
Görsel 63: Taş Heykel/Balbal…..…..…….100

Görsel 64: Taş Heykel/Balbal…..……..……..…101
Görsel 65: Taş Heykel/Balbal…..……..…….102
Görsel 66: Taş Heykel/Balbal…..…..……...……..103
Görsel 67: Taş Heykel/Balbal…..…..…….……104
Görsel 68: Taş Heykel/Balbal…..…..……...……..105
Görsel 69: Taş Heykel/Balbal…..…….……..106
Görsel 70: Taş Heykel/Balbal…..……..…….107
Görsel 71: Taş Heykel/Balbal…...…..…….108
Görsel 72: Taş Heykel/Balbal……..……..109
Görsel 73: Taş Heykel/Balbal……..…..…….110
Görsel 74: Taş Heykel/Balbal…..…..……..111
Görsel 75: Bakır Sikke……..……112
Görsel 76: Bakır Sikke…..…….113
Görsel 77: Bakır Sikke…..…….114
Görsel 78: Bakır Sikke…….…….115
Görsel 79: Gümüş Sikke……...…….117
Görsel 80: Gümüş Sikke…...……..119
Görsel 81: Bakır Sikke……..120
Görsel 82: Bakır Sikke……..……..…121
Görsel 83: Gümüş Sikke…..…..……..122
Görsel 84: Gümüş Sikke…..…….…….123
Görsel 85: Gümüş Sikke…..……..……..124
Görsel 86: Taş Heykel/Balbal……...…….125
Görsel 87: Taş Heykel/Balbal……..……..126
Görsel 88: Taş Heykel/Balbal…..…….…….127
Görsel 89: Pişmiş Toprak Figürin…….……128
Görsel 90: Pişmiş Toprak Figürin…….……129
Görsel 91: Duvar Resmi……..……..……130
Görsel 92: Duvar Resmi…….…….……..131
Görsel 93: Taş Baba……..……..……..132
Görsel 94: Taş Heykel/Balbal……...…….133
Görsel 95: Taş Heykel/Balbal……..…….….134

Görsel 96: Taş Heykel/Balbal…..…….……135
Görsel 97: Taş Heykel/Baba……..136
Görsel 98: Geyikli Taş…….……..……..……..137
Görsel 99: Taş Baba…..……138
Görsel 100: Taş Baba…..……..……..139
Görsel 101: Pişmiş Toprak Figürin……140
Görsel 102: Pişmiş Toprak Figürin…….……..141
Görsel 103: Taş Heykel/Balbal…..…….142
Görsel 104: Duvar Resmi…….…….143
Görsel 105: Duvar Resmi……..……144
Görsel 106: Duvar Resmi……..145
Görsel 107: Duvar Resmi……..146
Görsel 108: Duvar Resmi……..147
Görsel 109: Taş Heykel/Balbal……...……..148
Görsel 110: Taş Heykel/Balbal…….……...…..149
Görsel 111: Taş Heykel/Balbal…..…….150
Görsel 112: Duvar Resmi……..……151
Görsel 113: Taş Heykel/Balbal…..…….……152
Görsel 114: Taş Heykel/Balbal…..…….153
Görsel 115: Taş Heykel/Balbal Tasviri…..……. 154
Görsel 116: Apadana Rölyefleri, 11. Delegasyon, Doğu Merdiveni……...…..157
Görsel 117: Kral Antiyokhos ve Tanrı Mitra, Nemrut Dağı, M.Ö. 50……..157
Görsel 118: Esik Kurganı, Prens Başı, Rekonstrüksiyon Çizimi……..…158
Görsel 119: İskit Bronz Süvari Figürinleri, M.Ö. V. Yüzyıl…….158
Görsel 120: Çin Sanatında Hunlar (Duvar Resmi)……..……..159
Görsel 121: Pişmiş Topraktan Bir Hun Heykelciği, M.S. II. Yüzyıl……159
Görsel 122: Erken Tang Mezarı, Pişmiş Toprak Soğd Heykelcikleri, Çin, M.S. VII.-VIII. yüzyıllar……...…….....160
Görsel 123: Erkek Bağışçılar, Bezeklik 20 No'lu Tapınak…….….160
Görsel 124: Abbasi Dönemi, Samarra Keramiği, M.S. X. Yüzyıl…….…...161
Görsel 125: Artukoğulları, Kufeki Taşından Mezar Steli, M.S. XIII. Yüzyıl……...161
Görsel 126: I.Darius'un Aslan Öldürme Sahnesi, Mühür Baskı, M.Ö. 550-470……..162

Görsel 127: Roma Dönemi Sikkesi, M.S. 251-253…….……163
Görsel 128: Keçe Örtü Üzerinde Tanrıça Betimi, Pazırık Kurganı…..……..……163
Görsel 129: Shangtu Han Kabartmalarından Detay, Dişli Taç…..…….…….163
Görsel 130: Kudirge Kayası, Üç Dişli Başlığa Sahip Umay/Şaman? Tasviri……164
Görsel 131: Şaman Maskları (Tallin Müzesi)…..……165
Görsel 132: Üç Dişli Başlığa Sahip Savaşçı Tasvirleri (Altay, Biçikti Bom)…..……165
Görsel 133: Üç Dişli Başlığa Sahip Uygur Bağışçısı, Bezeklik Tapınakları 20…..……165
Görsel 134: Sultan Gıyaseddin Muhammed, Cami'üt Tevarih…..……..166
Görsel 135: Hz. Süleyman'ın Sarayı ve Çevresi Detay, Süleymanname…….……..…166
Görsel 136: II. Thedosius, Sikke, Konstantinopolis…..……..……167
Görsel 137: IV. Konstantinus Sikkesi…….……..…….167
Görsel 138: Boncuklu Taç Örneği, Stuko, İran…..…….167
Görsel 139: Pazırık Kurganı, Miğfer Başlık?.. 168
Görsel 140: Uygur Dönemi Miğferli Savaşçı Tasvirleri..……..….169
Görsel 141: İki Savaşçı Tasviri, Mermer Levha, Türk ve İslam Eserleri Müzesi..……..169
Görsel 142: Savaşçı Çizimi, Varka ve Gülşah…….……..170
Görsel 143: Ana Tanrıça İdolü, Girit…….……171
Görsel 144: Sibirya Kaya Resimlerinde Boynuzlu Başlıklı İnsanlar……..…172
Görsel 145: Karasuk Devri, Koyun/Koç Biçimli Taş, Güneş/Yıldız ve Ay Motifleri…173
Görsel 146: Ay Yıldız Motifli Sasani Başlıkları…….……..174
Görsel 147: Ud Çalan Kadın, Terra-kota, Kanka Antik Yerleşim Civarı…….174
Görsel 148: Türk Kağanı ve Dört Büyük, Lahit Üzeri Çizim, Türkistan……...175
Görsel 149: Bağışçılar, Seramik Karo, Kâfir-Kale……...175
Görsel 150: Ay ve Güneş/Yıldız Motifli Başlıklar..……...176
Görsel 151: Kubadabad Sarayı Çinisi, İnsan Yüzlü Güneş…….……177
Görsel 152: II. Gıyaseddin Keyhüsrev Dirhemi, İnsan Yüzlü Güneş..……177
Görsel 153: Kargalık Tacı.…….……178
Görsel 154: Göktürk Dönemi Uzun Pandantifli Küpe, Altay..……...179
Görsel 155: Göktürk Dönemi Kısa Pandantifli Küpe, Altay..…….……179
Görsel 156: Göktürk Dönemi Halka Biçimli Küpe, Altay..……180
Görsel 157: Göktürk Dönemi Figürlü Küpe, Hakasya.…….……180
Görsel 158: Peter I Sibirya Koleksiyonu, Küpeler……..…..181

Görsel 159: Kazakistan Shilik Nehri Çevresi, Küpeler…….181
Görsel 160: Kubad Abad Küçük Saray, Halka Formlu Küpe Örneği……...……..182
Görsel 161: Ayakta Duran Figürin, Metropolitan Müzesi, New York.…….….182
Görsel 162: Oturan Figürin, Victoria ve Albert Müzesi, Londra……..183
Görsel 163: Katalog No. 60'tan Çizim Detayı…….…….184
Görsel 164: Katalog No. 63'ten Çizim Detayı……..185
Görsel 165: Altın Yaka Pulu Örneği, VI.-VIII. Yüzyıl……. 185
Görsel 166: Bezeklik 9. Tapınak Duvar Resmi, Pranidhi 3. Sahne detayı……..…..186
Görsel 167: Saraylılar Betimi ve Boyunlarında Tip 1 ve Tip 5 Kolyeler…...……187
Görsel 168: Tip 1 ve Tip 6 Benzeri Kolye Buluntusu, Büyük Selçuklu……187
Görsel 169: Zübdetü't Tevarih Minyatürlerinden Tip 8 ve Tip 1 Küpe Örneği 187
Görsel 170: Altın Kemer Örneği, Esik Kurganı, M.Ö. IV. Yüzyıl…….189
Görsel 171: Tieh-Hsieh Kemeri Çizimi…….……..…..190
Görsel 172: Avar Kemeri Rekonstrüksiyonu……...…….190
Görsel 173: Bezeklik 9. Tapınak, Sunu Yapan Prensler Detay, Kemer…...……190
Görsel 174: Leşker-i Bazar Sarayı, Duvar Resmi, Asker Figürü Kemer Detayı……...191
Görsel 175: Tip 1 ve Tip 2 Kemer Örnekleri, Çömlek Parçası, Büyük Selçuklu..……...191
Görsel 176: Kubad Abad Büyük Saray Sır Altı Çini, Tip 3 Benzeri Kemer..…….192
Görsel 177: Kırgızistan'dan Kolları Bilezikli Bir Heykel Örneği…..……..……..193
Görsel 178: Tip 3 Benzeri Yüzük Örneği, Büyük Selçuklu Dönemi……..……193
Görsel 179: Uygur Dönemi kemeri ve Yançık/Kese……..194

ÖZET

Başlık: Göktürk Dönemi Sanat Eserlerinde Giyim Aksesuarları

Yazar: Aslıhan Erdoğan

Danışman: Doç. Dr. Ela Taş

Kabul Tarihi: 18/05/2022 **Sayfa Sayısı:** xvi (ön kısım) + 208 (ana kısım)

Araştırmanın konusunu, Göktürk dönemi eserlerine işlenen küpe, kolye, taç, kemer, vb. giyim aksesuarları oluşturmaktadır.

Bu bağlamda Birinci Bölümde sanat eserlerinin üretildiği dönemin coğrafi, tarihi, dini ve sosyo-ekonomik arka planı hakkında bilgilere yer verilmiştir.

İkinci Bölüm İslamiyet öncesinde varlık gösteren Türklerin giyim-kuşamı ile aksesuar kullanımına genel bir bakış ile Göktürk dönemi aksesuarlarını tanımlayan başlıklar halinde devam etmiş; Üçüncü Bölümde ise dönem eserlerinde kullanılan giyim aksesuarları, seçilmiş örnekler üzerinden hazırlanan katalogda ele alınmıştır.

Dördüncü bölüm, tarihsel süreçte kullanılan aksesuarların karşılaştırmalı analizini içerir. Son kısmında ise tez verilerinin analiz edilmesi sonucu ulaşılan sonuçlar sunulmuştur.

Tezde kullanılan birincil kaynaklar; yazılı dönem kaynakları ve müzelerde sergilenen veya sahada in-situ olarak bulunan arkeolojik eserlerdir. İkincil kaynaklar arasında makaleler, kitaplar, kitap bölümleri, kazı ve yüzey araştırma raporları gibi çeşitli yayınlar yer alır. Birinci bölümde kullanılan kaynaklar Türkçe, İngilizce ve tercüme edilmiş Çince belgeler iken ikinci bölümde arkeolojik veri sunması açısından Türkçe, Rusça ve Orta Asya'nın diğer Türk dilleri ile yazılmış olanlardır.

Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan giysi aksesuarlarının motif ve tasarım gibi üslup özellikleri sunularak, AutoCAD çizimlerine yer verilmiştir.

Göktürk dönemi eserlerinde görülen giysi aksesuarlarının, farklı coğrafyalarda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucu ele geçen buluntular arasındaki benzerlikler, başta el sanatları olmak üzere yaşamın her alanında ortak ve yaygın bir modanın varlığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Göktürkler, Aksesuar, Taç, Kolye, Kemer

ABSTRACT

Title of Thesis: Garment Accessories Employed in the Works of Art of the Gokturks

Author of Thesis: Aslıhan Erdoğan

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Ela Taş

Accepted Date: 18/05/2022 **Number of Pages:** xvi + 208 (main part)

The subject of the thesis consists of garment accessories such as earrings, necklaces, headgears, belts etc employed in the works of art of the Gokturks.

In this context, the first chapter primarily aims to present some information with regard to the geographical, historical, religious and socio-economic background of the Gokturks in order to offer some insights into the environment in which the art of works in questions were produced. Second chapter begins with a general look-at the clothing of pre-Islamic Turks and continues with the subheads classifying the garment accessories of the Gokturks whilst Chapter three examines some selected examples from the garment accessories employed in the works of art of the Gokturks. Chapter four includes the comparative analysis of the selected examples in the catalog, chapter three. The last chapter presents the results of the first three chapter as a whole. The primary sources used in the thesis are the written evidence and the archaeological artifacts exhibited in museums or located in-situ in the field. Secondary sources include various publications such as articles, books, book chapters, excavation and survey reports. The most used sources in the first chapter are in Turkish, English and the translated Chinese documents, while in second chapter Turkish, Russian and the other Turkic languages of the Central Asia. In examining the artifacts, such stylistic features as motifs and designs of the garment accessories revealed during the archaeological excavations are presented as well as their AutoCAD drawings are included.

The explicit similarities and connections between the garment accessories seen on the surfaces of the art of the Gokturks and the accessory finds found in various archaeological excavations manifest a common and widespread- fashion reflected in every aspect of art and handcraft.

Keywords: Gokturks, Accessories, Headgear, Necklace, Belt

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Araştırmanın konusunu, M.S. 552-744 yılları arasında Asya coğrafyasında hüküm süren Göktürk Kağanlığı tarafından kullanılan giyim aksesuarlarının dönem eserlerine yansımaları oluşturmaktadır.

Araştırmanın Önemi

İslamiyet Öncesi Türk Sanatı gerek ortaya konduğu coğrafya gerekse çevirisi pek yaygın olmayan Çin ve Rus kaynaklarını içermesi bakımından ülkemizdeki çalışma sahası diğer alanlara nazaran kısıtlı kalmıştır. Göktürk dönemi giyim aksesuarlarının maden sanatı kapsamında incelenen doktora tezi haricinde ele alınmayışı, dönemin sanat eserlerinde karşılaşılan farklı tip aksesuarların belgelenmesinde eksiklik yaratmıştır. Bu sebeple araştırmanın konusu kapsamında bu eksikliğin giderilmesi amacıyla, ileride yapılacak olan çalışmalara bir temel atılmak istenmiştir.

Araştırmanın Amacı

Çalışmanın amacı, Göktürk dönemi taç, kolye, küpe, bileklik, yüzük, kemer gibi giyim aksesuarlarının, kazı ve yüzey araştırmalarında ele geçen buluntular çerçevesinde biçim, motif, tasarım vb. açılardan İslamiyet öncesi Türk toplulukları ve çağdaş dönem eserleriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirmektir. Bunun yanı sıra dönemin gündelik yaşamında yer tutan söz konusu unsurların Göktürk kültürü ile bağlantısını ve sanata yansımasını ortaya koymaktır. Söz konusu giyim aksesuarları içerisinde yalnızca takılar ele alınarak tekstil (kıyafet, ayakkabı vd.) konu kapsamı dışında bırakılmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu amaç doğrultusunda ilk olarak konu ile ilgili kaynakların tespiti ve temini gerçekleştirilmiştir. Dönem eserlerine yansıyan aksesuarlar arasından farklılık teşkil edenler seçilerek, katalog oluşturulmuştur. Gözlenen örneklerin tasnifi ve formlarının anlaşılır kılınması adına Autocad ve Photoshop programları ile çizimleri yapılmıştır. Bu hazırlıklar sonucunda Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün belirlediği tez yazım kılavuzuna uygun olarak ortaya çıkan çalışma dört bölümden oluşmaktadır.

Tezin ilk bölümü, siyasi tarih ve kültür olmak üzere iki alt başlık altında ele alınmıştır. *Siyasi Tarih*te, Göktürklerin siyasi coğrafyası ve kuruluştan yıkılış sürecine kadarki siyasi olaylar özetlenmiş, *Kültür* başlığı altında ise inanç, yaşayış biçimi ve sosyo-ekonomik süreçlere değinilmiştir.

İkinci bölümü Göktürk dönemi aksesuarları oluşturmaktadır. İslamiyet öncesi Türk topluluklarının giyim-kuşamı ve aksesuar kullanımı üzerine genel bilgiler verilerek başlanan bölümde, kullanılan donatılar maddeler halinde tasnif edilmiştir.

Tezin üçüncü bölümünü, giyim aksesuarlarını belgelemek amacıyla hazırlanan *Katalog* oluşturmaktadır.

Son bölümü *Değerlendirme ve Karşılaştırma* içermektedir. Burada ele alınan giyim aksesuarları form, motif, tasarım gibi açılardan Göktürk dönemi öncesi, çağdaşı toplumların buluntuları ve sonraki dönem örnekleri -özellikle Türk-İslam sanatı içerisinde- karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Değerlendirme kapsamında Göktürk giyim aksesuarlarının kullanımının ardındaki olası dini, sosyal ve kültürel etkiler ve bunların sanatsal açıdan ele alınış şekilleri, benzerlik ve farklılıkları ortaya çıkarılmıştır.

Tezin sonuç bölümü, yapılan analizlerden elde edilen çıkarımı kapsamaktadır.

Yararlanılan Kaynaklar

Tezin birinci bölümünü kapsayan Göktürk dönemi siyasi tarihi, coğrafyası, kültürü ile ikinci bölümde ele alınan Türklerin giyim-kuşamı ve Göktürk dönemi giyim aksesuarları için öncelikli olarak Emel Esin'in **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**; Ahmet Taşağıl'ın **Kök Tengri'nin Çocukları Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi**, **Göktürkler Cilt I**, **Göktürkler Cilt III**; Bahaeddin Ögel'in **Türk Kültür Tarihine Giriş Cilt I**, **Türk Kültür Tarihine Giriş Cilt II**, **Türk Kültür Tarihine Giriş Cilt IV**, **Türk Kültür Tarihine Giriş Cilt V**, **Türk Mitolojisi Cilt II**, Yaşar Çoruhlu'nun **Erken Devir Türk Sanatı İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi**, **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**; **Eski Türklerin Kutsal Mekanları Kurganlar**; İbrahim Kafesoğlu'nun **Türk Milli Kültürü**; Yaşar Kalafat'ın **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**; Tuncer Baykara'nın **Türk Kültür Tarihine Bakışlar**; Abdurrahman Varis Çakan'ın **Orta Asya Türk Tarihine Giriş Cilt 1**; Christoph Baumer'in **The History of Central Asia the Age of the Step Warriors**; Rafis

Abazov'un **The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia**; Celal Beydili'nin **Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük**; Yuri Bregel'in **An Historical Atlas of Central Asia**; Nejat Diyarbekirli'nin **Hun Sanatı**; Wolfram Eberhald'ın **Çin'in Şimal Komşuları Bir Kaynak Kitabı**; Peter B. Golden'ın **Türk Halkları Tarihine Giriş;** Rene Grousset'in **Bozkır İmparatorluğu;** Lev Nikolayeviç Gumilev'in **Eski Türkler;** Osman Karatay **Din ve İnanç;** Edgar Knobloch'un **Monuments of Central Asia A Guide to the Archaelogy, Art and Architecture of Turkestan**; Lajos Ligeti'nin **Tarihte Türk Yurtları**; Jean Poul **Roux'un Eski Türk Mitolojisi** ve **Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**; Faruk Sümer'in **Eski Türklerde Şehircilik**; Özden Süslü'nün **Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri;** Mehmet Zeki Kuşoğlu'nun **Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü;** Gülçin Çandarlıoğlu'nun **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü** kitaplarından faydalanılmıştır.

Giyim aksesuarlarının tanımlanması ve tipolojisi Jale Özlem Oktay Çerezci'nin **Orta ve İç Asya'da VI. – IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı: Göktürk Devri** isimli doktora çalışmasına dayanılarak ortaya konmuştur.

Bu bölümlerde ayrıca İbrahim Atalay "Türk Dünyası'nın Coğrafyası"; Larissa Baratova "Orta Asya'daki Türk Kağanlığı (M. S. 600-800)"; Emel Esin "Bedük Börk The Iconography of Turkish Honorific Headgears", "Börk", "İslamiyetten Evvelki Türk İkonografisinde Ay ve Yıldız", "Türk Sanatında At"; Yaşar Çoruhlu "Göktürk Sanatı", "İç ve Orta Asya Türk Halklarında Mesken Mimarisinin Oluşumu Üzerine Düşünceler"; Ayşe Duvarcı "Türklerde Yiyecek İçecek Kültürü"; Hayrettin İhsan Erkoç "Batı Göktürk Kağanlığı'nın Kuruluşu", "Göktürkler"; Ali Erkul "Eski Türklerde Aile"; Salim Koca "Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru", "Eski Türklerde Toplum ve Ekonomi", Gleb. V. Kubarev "Sanat Malzemelerine Göre Orta Asyalı Türklerin Giyimleri", Selçuk Mülayim "Türk Sanatı" vb. makale, kitap bölümü ve tezlerden istifade edilmiştir.

Göktürk dönemi yazıtlarından alıntılar için Talat Tekin'in **Orhon Yazıtları**; Hüseyin Namık Orkun'un **Eski Türk Yazıtları** kitaplarından faydalanılmıştır.

Tezin Katalog bölümünde Gaybullah Babayarov'un **Köktürk Kağanlığı Sikkeler Kataloğu**; Anıl Yılmaz'ın **Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı** Doktora Tezi; Zühre İndirkaş'ın **Türklerde Hükümdar Tacı Geleneği** başta olmak üzere ayrıca Gleb V.

Kubarev “Древнетюркские изваяния из Апшиякты в Центральном Алтае. Археология, этнография и антропология Евразии”, Каменные изваяния древних тюрок южной сибипи; Anıl Yılmaz “Çuy Bölgesinde Bulunmuş Göktürk Dönemine Ait İki Heykeli Yeniden Değerlendirmek”, “Issık Göl’de Bulunmuş Göktürk Dönemine Ait Bir Kadın Heykeli”, Çu Bölgesinde Bulunmuş Kök Türk Dönemine Ait Üç Yeni Heykel”, “On the Burial Mounds of Ulaan Khermin Shoroon Bumbagar (Maykhan Uul) and Shoroon Dov in Mongolia”; Jale Özlem Oktay Çerezci “Göktürk Devri Pişmiş Toprak Figürinleri”, “Göktürk Devri Küpeleri (VI. – IX. Yüzyıllar)”; Lale Avşar İskenderzade “Göktürk Dönemi İnsan Figürlü Taş Anıtlar”; Saule İbekeyeva “Göktürk Devri Kazakistan Duvar Resimleri”; Yaşar Çoruhlu “Göktürk Sanatında Dini Nitelikli Heykeller”; Halit Yalabak “Afrasyab Duvar Resimlerinin İkonografik Çözümlemesi” vb. yayınlardan yararlanılmıştır.

Tezin karşılaştırma ve değerlendirme bölümünde ise Sergei Rudenko’nun **Frozen Tombs of Siberia the Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen, Сибирская коллекция Петра I**; K. Alişar Akishev’in **Курган Иссык Искусство Саков Казахстана, Искусство и мифология саков***;* Lilla Russell Smith’in **Uygur Patronage in Dunhuang***;* Oğuz Tekin’in **Bizans Sikkeleri, Grek ve Roma Sikkeleri**; Özden Süslü’nün **Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri**; Wilhelm Radloff’un **Türklük ve Şamanlık**; Gleb V. Kubarev’in **Каменные изваяния древних тюрок южной сибипи**; Mihaly Hoppal’ın **Şamanlar ve Semboller Kaya Resmi ve Göstergebilim**; Zsuzsanna Gulácsi’nin **Mediaeval Manichaean Book Art A Codicological Study of Iranian and Turkic Illuminated Book Fragments from 8th–11th Century East Central Asia***;* Ayman Dosymbayeva’nın **История Тюркских Народов**; Yaşar Çoruhlu’nun **Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dini ve Edebi Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi Cilt 1**; Sheila R. Canby’nin **Court and Cosmos the Great Age of the Seljuks**; Edouard Chavannes’in **La Scalpture Sur Pierre en Chine Au Temps des deux Dynasties Han**; Julian Baldick’in **Hayvan ve Şaman Orta Asya’nın Antik Dinleri**; Metin And’ın **Osmanlı Tasvir Sanatları 1**; M. İllarionoviç Artamonov’un ***История Хазар*** kitapları başta olmak üzere; Sergey A. Yatsenko “Sogdian Costume in Chinese and Sogdian Art of the 6th–8th centuries”; Hamza Şeker “İskit Süvari Tasvirli Ünik Drahmi”; Fikri Salman “Göktürk Dönemi Kıyafetleri”; Jale Özlem Oktay Çerezci “Türk Sanatında Üç Dişli Başlığa Sahip Şamanlar

ve Savaşçılar"; Tatiana Filimonova "Буддизм на территории Таджикистана"; Zhicheng Bi "Stone Reliefs of the Han Tombs in Shandong Province: Relationship Between Motifs and Composition"; Tilla Deniz Baykuzu "İslam Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk"; Gaybullah Babayarov "Byzantine Impact on the Iconography of Western Turkic Coinage"; G.V. Dulujnevskaya "Kudirge Kayası Eski Türklerdeki Umay Tasvirleri Sorununa Bir Bakış"; Saadettin Yağmur Gömeç "Umay Ana Üzerine Düşünceler"; Abdülkadir İlgen "Eski Türk Topluluklarında Kılık Kıyafet" gibi yayınlara başvurulmuştur.

BÖLÜM 1: GÖKTÜRK DÖNEMİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Siyasi Tarih

Türk toplulukları konargöçer yaşam şekli sebebi ile sınırları keskin hatlarla çizilmesi mümkün olmayan geniş coğrafyalarda hüküm sürmüşlerdir. Kurulan devletlerin sosyal ve siyasi hayatlarının şekillenmesinde yaşanılan bölgenin iklimi ve yüzey şekillerinin etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Yaklaşık iki yüzyıllık hükümranlık süresince Asya kıtasının büyük bir bölümünde egemenlik kuran Göktürklerin hâkimiyet alanını kavrayabilme noktasında siyasal coğrafyayı değerlendirmek adına öncelikle Asya kıtasının karakteristiklerini kavramak gerekmektedir.

Yeryüzündeki karaların üçte birini oluşturan Asya kıtasının sınırları doğuda Büyük Okyanus, güneyde Hint Okyanusu, kuzeyde Kuzey Buz denizi ve batıda Hazar denizi, Karadeniz, Marmara Denizi, Ege Denizi, Akdeniz ve Kızıldeniz ile sonlanır.[1] Kıta; Kuzey Asya, Doğu Asya, Güney Asya, Ön Asya ve İç Asya olmak üzere beş büyük kısma ayrılmıştır. Kuzey Asya, Yenisey nehrinden Ural dağlarına kadar uzanan Sibirya Ovasını ve Batı Türkistan düzlüklerini; Güney Asya, Hindistan ve Doğu Hint adalarını; Ön Asya, Suriye, Mezopotamya, İran, Ermenistan, Afganistan, Anadolu ve Arabistan'ı; İç Asya ise Moğolistan ve Doğu Türkistan alanlarını kapsar.[2]

Anadolu'dan Çin'e kadar uzanan dağ sıraları, Asya kıtasının kuzey ve güneyindeki düzlük alanları ikiye böler. Çin ile Tacikistan ve Afganistan sınırında yer alan Pamir yaylasından başlayarak kıtaya yayılan dağlar; batıda Hindikuş, kuzeyde Altay, kuzeydoğuda Tanrı, Himalaya ve batı uzantısındaki Karakurum, güneyde ise Süleyman dağlarını kapsar. Asya kıtasının orta kesimini oluşturan sıradağlar ise daha çok Tersiyer dönem genç kıvrımlarıdır. Bunlar birbiri arasında havzalar, platolar ve ovalar meydana getirir. Pamir yaylasının kuzey ve kuzeydoğusunda kalan Altay ve Tanrı dağları arasında Doğu Türkistan, Cungarya havzaları ile Gobi çölü bulunur. Batıda Ural dağlarına uzanan Sibirya Ovası ise Stanovoy ve Yablonov dağları arasında kalır.[3]

---

1 T. Ahmet Ertek, "Asya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1991), 3/506.

2 Lajos Ligeti, *Tarihte Türk Yurtları*, çev. Nurer Uğurlu vd. (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2008), 23

Asya kıtası su kaynakları arasında Amuderya, Siriderya, Yenisey, Selenga, Sarı Irmak, İrtiş, Tarım Irmağı gibi akarsular ile Baykal, Van, Balkaş, Urmiye, Aral, Isık ve Hazar denizi gibi göller yer alır. Kuzeyde kutuplara yaklaşan ve güneyde ekvatora doğru devam eden kıta, coğrafi faktörlerin etkisi ile çeşitli iklim tiplerini içinde barındırır. Yazın sıcak ve kurak, kışın ılık ve yağışlı geçen Akdeniz iklimine güneybatının büyük bir bölümünde rastlanılırken iç kesimlerde ve güneybatı Asya'da bitki örtüsünden yoksun çöl iklimi, Pakistan'dan Japonya'ya kadar uzanan bölgelerde kışları kurak, yazları yağışlı geçen muson iklimi hâkimdir. Sibirya ikliminde ise yıllık yağış miktarı azdır; ancak kar uzun süre yerde kalır. Sibirya Verhoyansk ve Oymyakon'da sıcaklığın -70 derecenin altına düştüğü görülür. Bilhassa Orta Asya'nın güney kısımları donma noktasına ulaşır.[4]

Türklerin ortaya çıktıkları ilk bölge üzerine araştırmacıların çeşitli görüşleri olsa da kesin bir fikir birliğine varılamamaktadır. Türklerin kısa süre içerisinde Asya'nın geniş coğrafi sahalarını kontrolü altına aldığı[5] bilinmekle birlikte, Orta Asya[6] anayurt olarak kabul görmüştür.

Coğrafi çeşitliliği dağlık arazilerin etkileriyle yoğunlaşan Orta Asya[7], batıda Hazar denizi, kuzeyde Altay dağları, doğuda Moğolistan ve Doğu Türkistan, güneyde ise Tibet platosu ile Karakurum ve Hindikuş dağları ile sınırlanır. Okyanuslara uzaklığı ve etrafını çevreleyen dağlar dolayısıyla kurak iklime sahiptir. Uzun süreli soğuk kışlar, coğrafyanın her yerinde hüküm sürer. Kuzeyde tundra kaplı alanlar güneye doğru yerini çalılıklara, daha güneyde ise dünyanın en büyük ormanlık alanı olan taygaya bırakır. Hazar denizinden Gobi'ye kadar uzanan Karakurum, Kızılkum gibi çöllük bölgeler[8] ise Orta

---

3 Erdem Yücel, *İslam Öncesi Türk Sanatı* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000), 10-11; Ertek, "Asya (Fiziki ve Beşerî Coğrafya)", 3/507.

4 Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2019), 33-34; Ertek, "Asya (İklim ve Bitki Örtüsü)", 3/507.

5 Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007), 16.

6 Türklerin Asya kıtasında yaşadığı bölgeler araştırmacılar tarafından Orta Asya, İç Asya, Türkistan gibi çeşitli isimlerle anılmıştır.

7 Robert N. Taaffe, "The Geographic Setting", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. Denis Sinor (Austuralia: Cambridge University Press, 1990), 21.

8 Taaffe, "The Geographic Setting", 37.

Asya'nın önemli bir kesimini kapsar. Çöl bozkırlarında ortalama sıcaklık daha yüksek olup kışları ılıman geçer.[9]

Harita 1: Orta Asya ve Çevresi Fiziki Haritası (Dünya Haritasından Ayrıntı)

Kaynak: HGM Arşivi

Asya'nın büyük bir bölümüne egemen olan Göktürkler, M.S. 542 yılında Ötüken'de kurulmuştur ve anayurtları, M.S. 450'li yıllardan itibaren Altay dağlarının güney etekleri olarak kabul görmektedir.[10]

Göktürklerin kökenlerine ilişkin kaynaklar efsanelerle karışık bilgiler[11] içermesi sebebiyle araştırmacıların kesin bilgilere ulaşmasını zorlaştırmaktadır. Çin kaynaklarında

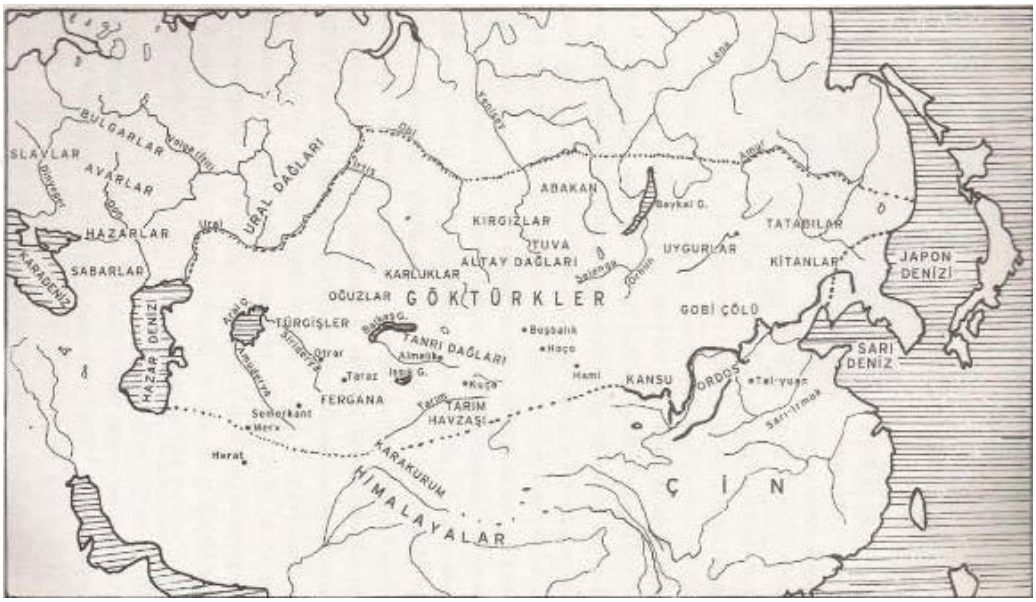
[9] Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 32-35; Salim Koca, "Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru", *Asya Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2017), 3; İbrahim Atalay, "Türk Dünyası'nın Coğrafyası", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Salim Koca vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 1/242; Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia* (Boston: Brill, 2003), 2; Edgar Knobloch, *Monuments of Central Asia A Guide to the Archaelogy, Art and Architecture of Turkestan* (New York: I. B. Tauris Publishers, 2001), 5-6; Selçuk Mülayim, "Türk Sanatı", Türkler Uzun Bir Serüvenden Kısa Notlar (İstanbul: Arvana Yayınları, 2014), 73-74.

[10] Çin kaynaklarında Göktürklerin önceleri kuzeyde bulundukları ve daha sonra Altay dağlarının güney eteklerine yerleştikleri bilgisi verilmektedir. Ahmet Taşağıl, *Göktürkler*, I (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 9-10; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980), 93.

[11] Çin kaynaklarında Göktürklerin kökenleri üzerine aktarılan beş rivayet için bk. Varis Abdurrahman Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş* (Ankara: Binyıl Yayınevi, 2015), 196-198.

(CHS, SSH, CTS, HTS ve TT) yer alan bilgiler Göktürklerin, Hunların bir kolu olduğunu ve Altay dağlarının güney eteklerinde yaşadıklarını aktarır.[12]

Göktürklerin kesin olarak tarih sahnesine çıkmaları M.S. 542 yılında gerçekleşmiştir. Bu tarihte Kuzey Çin'e gerçekleştirdikleri akın ile Çin kaynağı CHS'nin 27. bölümünde kendilerinden "T'u-chüeh" ismiyle bahsedilir. Türk isminin geçtiği bilinen bu ilk kayıt, on yıl sonra ilk kez "Türk" adıyla kurulacak devletin de habercisidir.[13]

Harita 2: Göktürk Devletinin Egemenlik Sınırları

Kaynak: Yaşar Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatı, 152.

[12] Taşağıl, *Göktürkler*, I, 9; a. mlf. *Kök Tengri'nin Çocukları*, 124; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2012), 129; Hayrettin İhsan Erkoç, "Göktürkler", *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, ed. Muhammed Bilal Çelik (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2018), 60; Wolfram Eberhald, *Çin'in Şimal Komşuları Bir Kaynak Kitabı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), 86.

[13] Roux, *Türklerin Tarihi*, 92; Akdes Nimet Kurat, "Göktürk Kağanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Salim Koca vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 2/50; Sinor, "The Establishment and Dissolution of the Türk Empire", 288.

[14] Göktürk (Kök-Türk) devletinin adı "Türk" ya da "Türük" idi. Kültegin yazıtının bir yerinde kendilerini "Gök-Türk" (idi oqsız kök türk) olarak tanıtmaları, diğer Türk topluluklarından da ayırt edilebilmesi açısından günümüzde devlet adının "Göktürk" olarak kullanımını yaygınlaşmıştır. Birçok yabancı araştırmacının yayınlarında "Türk Devleti" olarak da geçmektedir. Bk. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 128; Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 123.

[15] Çin Kaynakları ve Orhun Kitabeleri Birinci Göktürk Kağanlığı'nın kuruluşu hakkında oldukça ayrıntılı bilgi vermektedir. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997), 99; Lajos

M.S. 552 yılında Bumin'in, Juan Juan'ları yenerek "İl Kağan" unvanını alması üzerine Ötüken merkezli "Göktürk Kağanlığı"[14] resmi olarak kurulmuştur.[15] Aynı yıl içerisinde Bumin'in ölmesiyle "Kara Kağan" unvanıyla oğlu Kara tahta geçmiştir. Orhun kitabelerinde Birinci Göktürk devletinin kuruluşuyla ilgili şu ifadelere yer verilir:

Kağan bilge ve yiğit imiş. Buyrukları (Bakanları) da yine bilge ve yiğitmiş şüphesiz. Beyleri de milleti de yine doğru imiş. Onun için ülkeyi güçlü tutmuş, töreyi düzenlemiş, kendisi daha sonra ölmüş.[16]

Kara Kağan'ın tahta geçmesinin hemen ardından M.S. 553 yılında ölümü üzerine devlet hakanlığı kardeşi Mukan Kağan'a geçer. M.S. 572 yılına kadar yönetimde kalan Mukan Kağan'ın hükümdarlığı sırasında Göktürk devleti en parlak dönemini yaşamıştır. Bumin Kağan döneminden sağ kalan Juan Juanlar'ın ağır bozguna uğratılmasıyla Göktürkler, Asya'nın en güçlü devleti konumuna gelmiştir.[17] Diğer yandan Kuzey Ch'i Hanlığı ile yapılan barış antlaşması, kendilerine ticaret imkânı yaratmıştır.

Mukan Kağan'a tabi olarak devletin batı kanadını yöneten İstemi Yabgu'nun, başarılı bir sefer sonucu Akhunlar'ı mağlup etmesi[18] ve bunu izleyen bir dizi gelişme, Göktürk Devleti'nin, Orta Asya'nın en büyük gücü konumuna erişmesine vesile olmuştur.[19]

M.S. 568 yılında Sasaniler ile gerilen ilişkiler[20] sonrası İstemi Yabgu Konstantinopolis'e elçi göndermiştir. Bizans'ın Göktürklerle, Sasanilere karşı ittifak olma düşüncesindeyken Göktürklerin düşmanı Avarlar'a yardım ederek çifte politika uygulaması sonucu iki devlet arasında ortak bir yol tutulamamışsa da Orta Asya'dan Doğu Roma'ya giden ilk resmi heyet, tarihte önemli bir yere sahiptir.[21]

Ligeti, "Bilinmeyen İç Asya", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Salim Koca vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 1/680.

[16] Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, 205.

[17] Göktürk Kağanlığı hızla büyürken, olası saldırılardan korunmak isteyen Kuzey Chi'i Hanlığı, yaklaşık 1.800.000 kişi toplayarak Çin Seddi'ni tamir etmeye başladı. Bk. Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, 206.

[18] Akhunların ipek transit ticaretini elinde bulundurmaları dolayısıyla İstemi Yabgu, Sasani hükümdarı Şehinşah Anuşirvan ila anlaşma yaparak kızını Anuşirvan ile evlendirmiştir. Kurulan ittifak desteğiyle Akhunlar yıkılmış ve böylece toprakları Türkler ve İranlılar arasında Ceyhun sınır olmak üzere bölüşülmüştür. Bk. Gülçin Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2003), 42; Roux, *Türklerin Tarihi*, 98.

[19] Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 140-141.

[20] Sasani hükümdarı Anuşirvan'ın Maveraünnehir'i ele geçirmek istemesi huzursuzluk yarattı. Kendi ülkesinden Akdeniz limanı ve Bizans'a yapılan ipek taşımacılığını durdurarak, bir yandan Türklerin ipek ticaretinden sağladıkları geliri de kısıtlamayı planlıyordu. Bilgi için bk. Dipnot 27.

[21] Roux, *Türklerin Tarihi*, 99-100; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* 101; Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü,* 43.

Mukan Kağan devrinde Orta Asya'nın hâkimiyetini elinde tutan devletin sınırları doğuda Kore'den batıda Karadeniz'e kadar uzanıyordu[22]. İstemi Yabgu ile yürütülen başarılı seferler, dönemin en güçlü devletlerinden Bizans, Sasani ve Çin ile kurulan ekonomik ilişkiler, İpek Yolu ticaretinin büyük bir kısmına hâkim olunması, M.S. 553-572 yılları arasında Göktürklerin siyasi gücünü ortaya koyan gelişmeler arasında sayılabilir.[23]

Mukan Kağan'ın şahsiyeti Orhun kitabelerinde şu şekilde belirtilmektedir:

> "Dört tarafa ordu gönderip kavimleri itaat altına almış, başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüş; ileride Kadırgan (Kingan) Dağlarına, geride Demirkapı'ya (Maveraünnehir'de) kadar Türk milletini hâkim kılmış; bu ülkeler arasında Gök- Türk kavmi idi-oksız (hür-bağımsız) oturur olmuş, bilge kağan imiş, alp kağan imiş, buyruk ve beğleri, kavmi hep bilge ve cesur imişler..."[24]

M.S. 572 yılında Mukan Kağan'ın ölümü üzerine tahta geçen Taspar Kağan, kardeşinden devraldığı güçlü devletin hâkimiyetini bir süre daha sürdürmüştür.[25] Çin kaynaklarında kağan hakkında "*Mukan Kağan zamanından beri onun ülkesi çok kuvvetli olduğu için, Çin'i zora sokan, sıkıştıran*"[26] ifadesi yer almaktadır. Devletin geniş sınırlarında yönetimin kolaylaşması maksadıyla Taspar Kağan ülkenin doğu kanadına, ağabeyi Kara'nın oğulları She-tu ve Ju-tan'ı tayin etti. Bu sırada İstemi Yabgu, devletin batısını yönetmeye devam etmiştir.[27]

M.S. 576 yılında İstemi Yabgu'nun ölümü üzerine yerine oğlu Tardu geçmiştir. Yas töreni sürecinde Göktürklerin Bizans elçileri tarafından rahatsız edilmesi ve elçilerin törene uymayarak yüzlerini bıçakla kesmemeleri, iki devlet arasındaki ilişkilerin gerilmesine sebep olmuştur. Bunun üzerine Bizanslıların Kırım'daki Kerç Kalesi'nin zapt edilmesi, Göktürklerin batıda ulaştığı en son nokta olarak görülmektedir.[28]

---

[22] Devletin toprakları yaklaşık 10,5 milyon kilometre kareye ulaşmıştı.
[23] Serguei Grigoryevich Klyashtorny- Tursun Ikramovich Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2004), 93; Taşağıl, *Göktürkler*, I, 26-27.
[24] Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü,* 44.
[25] Erkoç, "Göktürkler", 63.
[26] Taşağıl, *Göktürkler*, I, 27.
[27] Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 133.
[28] Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 138.

M.S 581'de Taspar'ın ölümü, devlet yönetiminde birtakım sorunları beraberinde getirmiştir. Kağan, Ağabeyi Mukan'ın oğlu Ta-lo-pien'in tahta geçmesini vasiyet etse de halkın kendisini kağan olarak kabul etmemesi üzerine Taspar'ın oğlu An-lo yönetimi devralır. Göktürk ülkesinde asayişin sağlanamaması sebebiyle An-lo tahttan indirilerek, Kara Kağan'ın oğlu She-t'u, İl Küllüg Şad Baga Işbara Kağan unvanıyla devletin başına geçmiştir. An-lo Tola Irmağı civarında İkinci Kağan olarak yaşamına devam ederken tahta geçemeyen Ta-lo-pien ise Işbara Kağan'ı rahatsız etmeyi sürdürmüştür. Ayrıca Çin'e elçi göndererek bağımsız hareket etmeye çalıştığı da bilinmektedir.[29]

Bu süreçte Işbara Kağan devlete bağlı tüm boyların hatta Doğu sınırları dışındaki Moğol kabilelerinin dahi itaatini kazanmıştır. Çin'e elçi göndererek iyi ilişkiler kurmak isteyen Işbara Kağan'ın bu hareketi devletin bölünmesiyle sonuçlanmıştır. Çin diplomatı Ch'ang Sun-sheng'in Göktürk ülkesine gelerek devlet içerisinde bilgi toplaması bölücülük faaliyetinin başlangıcı sayılır. Edindiği her tür bilgiyi imparatoruna rapor olarak gönderen Ch'ang Sun-sheng, Göktürk devletinin batısını idare eden Tardu'yu kışkırtarak M.S. 582'de bağımsızlığını ilan etmesini, ardından Apa Kağan da kışkırtılarak Işbara Kağan'dan ayrılması sağlanmıştır.[30] M.S. 552 yılından beri doğu-batı yönetiminde her zaman doğu merkezine bağlı olan batı kanadı ilk kez merkez yönetiminden kopmuş ve Göktürkler, Doğu Göktürk Devleti ve Batı Göktürk Devleti olmak üzere ikiye ayrılmıştır.[31]

Doğu Göktürk Devleti'ni yöneten Işbara Kağan Çin'e karşı savaş kaybetmeye başlamıştır. M.S. 584 yılında yaşanan kıtlıklar ve salgın hastalıklar orduyu olumsuz yönde etkilemiş ve birçok askerin ölümüyle sonuçlanmıştır. Bu süreçte iç karışıklıklar devam etmiştir. Devlete bağlı boyların ayrılarak Çin Suei İmparatorluğuna bağlanması, Tardu'nun Işbara Kağana karşı muhalifleri desteklemesi gibi birçok sorun devletin ayakta kalmasını güçleştirmiştir. İçine düştüğü zor durumdan kurtulmak için Çin Suei Hanedanı ile yakın ilişkiler kuran Işbara; Tardu ve Apa Kağan'ın müttefiklerini de bu sayede bozguna uğratmıştır.

---

[29] Nurcan Kalkır – Selman Başkan, "Göktürk Kağanlarının Kültürden Uzaklaşma Eğilimi ve Sebepleri: Taspar Kağan ve İşbara Kağan", *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXXIV/2 (2019), 601; Taşağıl, Göktürkler, I, 34; Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, 134.

[30] Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 138-140.

[31] Kurat, "Göktürk Kağanlığı", 84; Larissa S. Baratova, "Orta Asya'daki Türk Kağanlığı (M. S. 600-800)", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Salim Koca vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 2/144.

M.S. 587'de hastalanarak vefat eden Kağanın yerine Bağa Kağan unvanıyla Ch'u-lo-hou tahta geçmiş, ancak M.S. 589'da öldürülmüştür. Bağa Kağan'ın ani ölümü üzerine tahtı Tou-lan Kağan unvanıyla, Işbara Kağan'ın oğlu Yung-yü-lü devralmıştır. Güçlenen Doğu Göktürk Devleti, Batı Göktürk Devleti'nin de desteğiyle Çin ile mücadeleye giriştiyse de yaşanan isyanlar sırasında Tou-lan Kağan yaşamını yitirmiştir. Tardu, kendisini Doğu Göktürk Devleti'nin kağanı ilan etse de Çin'in Göktürk askerlerinin ve hayvanlarının su kaynaklarına zehir dökmesiyle büyük bir katliam yaşanmıştır. Böylelikle Tardu'yu ortadan kaldıran Çin, kendi ülkesine sığınan T'u-li'yi Ch'i-min Kağan unvanıyla boş kalan Doğu Göktürk Devleti tahtına geçirmiştir. M.S. 609'da Ch'i-min Kağan'ın ölümü üzerine oğlu Shih-pi Kağan başa geçmiştir. Babası gibi Çin ile iyi ilişkiler yürütmek niyetinde olmayan Kağan, vergi vermeyi keserek her yıl Çin'e akınlar düzenlemiştir.[32] M.S. 619 yılında Çin'e karşı akın düzenlerken hayatını kaybeden Kağanın yerini kardeşi İlteber Şad almıştır. Ancak Çin T'ang Hanedanı M.S. 621 yılında kağanı zehirleyerek öldürmüş ve bunun üzerine kardeşi Bagatur Şad "İl Kağan" unvanıyla Doğu Göktürk Devleti'nin başına geçmiştir. İl Kağan askerî açıdan başarılı olsa da devletin yüksek mevkilerine Çinli ve Soğdlu vezirleri getirmesi, halkın tepkisini çekmesine yol açmıştır. Yaşanan iç karışıklıklara M.S. 627 yılında kıtlıklar eklenince ülke ekonomisi artan vergilerle ayakta tutulmaya çalışılmış ancak boyların vergi yüklerini kaldıramaması isyan etmelerine ve Çin'in desteğiyle kendi kağanlıklarını ilan etmelerine yol açmıştır. Bu süreçte zorlu kış şartlarından dolayı güneye ilerleyen İl Kağan, Çinliler tarafından pusuya düşürülerek esir alınmıştır. Bunun sonucunda M.S. 630 yılında Doğu Göktürk devleti ortadan kalkmıştır.[33]

M.S. 582 yılında Batı Göktürk Devleti olarak bağımsızlığını ilan eden Tardu'nun M.S. 603 yılında ölümü üzerine oğlu Ch'u-lo tahta geçmiştir. M.S. 611'de Ch'u-lo'nun Çin'e bağlanmasıyla boş kalan Batı Göktürk hâkimiyetine Tardu'nun torunu She-kuei geçerek

M.S. 619'daki ölümüne kadar devleti yönetmiştir. M.S. 619'da ise kardeşi T'ung Yabgu kağan olarak yönetimi devralmıştır.

[32] Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 140-146.
[33] Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 146-148.

Aynı yıl Sasaniler mağlup edilerek Rey ve İsfahan şehirleri ele geçirilmiş, M.S. 623'te Bizans İmparatoru Heraklius ve Hazarlar ile Sasani ordularına ağır darbe vurulmuştur.

T'ung Yabgu Kağan'ın amcası Bagatur tarafından öldürülmesiyle yeniden başlayan taht mücadelesi Çin'in Göktürkleri bölme politikalarına katkı sağlamıştır. Doğu Göktürkler gibi Batı Göktürk Devleti de Çin tarafından idari bölümlere ayrılarak yönetilmeye başlanmıştır. Tahta geçen kağanlar, Çin'in tayin ettiği memur konumuna düşmüşlerdir. M.S. 739 yılında On Ok Kağan unvanıyla Çin'den devleti yönetmek üzere gönderilen Ashina Xin'in Türgişler tarafından öldürülmesi ile Batı Göktürk Devleti resmi olarak sona ermiştir. Doğu Göktük Devletinin M.S. 630'da yıkılmasıyla başlayan ve M.S. 681 yılına kadar devam eden süreç Göktürklerin bağımsızlıklarını kaybederek Çin'in politikalarıyla sarsıntılı geçen "fetret dönemi" olarak anılmaktadır.[34]

Yaklaşık elli yıl süren söz konusu dönem, ders alınması için İkinci Göktürk Devleti'nin Orhun Yazıtlarına da yansımıştır:

> "...Önceden kağan bilgili imiş, beyleri de kavmi de iyi imiş, böylece ülkeyi tutup töreyi düzenlemişler. Sonradan kardeşler, oğullar kağan olmuş, küçük kardeş büyük kardeşi gibi yaratılmadığı, oğul da babası gibi zeki ve kabiliyetli yaratılmadığı için bilgisiz kağanlar tahtta oturmuşlar, buyrukları da bilgisiz ve kötü imişler Türk beyleri Türk adını bırakmamışlar, Çin imparatorluğuna boyun eğmişler, Elli yıl işlerini güçlerini Çinlilere sarf etmişler..."[35]

Fetret devrinin ardından Kutluk ile devlet adamı ve kumandan Tonyukuk önderliğinde Çin'e karşı bağımsızlık savaşı başlatan Göktürkler, M.S. 681'de Yün-chou eyaletine baskın yaparak ele geçirdikleriyle birlikte Gobi Çölü ile Orhun Irmağı arasında konuşlanmışlardır. Bu sırada Çin, Oğuzları Göktürklere karşı kışkırtsa da onları ani bir baskınla kontrol altına alan Göktürkler, M.S. 682'de hedefleri olan Ötüken'e esaretin ardından yeniden hâkim olmuşlardır. Böylelikle kendini Kağan ilan eden Kutluk, "İlteriş" unvanı ile İkinci Göktürk Devletinin kurucusu olmuştur.

---

[34] Erkoç, "Göktürkler", 70-73; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 146-149; Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 158-159; Hayrettin İhsan Erkoç, "Batı Göktürk Kağanlığı'nın Kuruluşu", *Edebiyat Fakültesi Dergisi* 33/1 (2016), 68.

[35] Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, 237; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994), 30-33.

[36] Bugünkü Türkçede Kapgan ismi "Fatih" anlamına gelmektedir. Bk. Taşağıl, *Göktürkler III*, 19.

[37] Erkoç, *Göktürkler*, 75; Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, 245.

İlteriş'in M.S. 691'de ölümü üzerine ise yerine geçen kardeşi Beg Çor, "Kapgan[36] Kağan" unvanı[37] ile 24 yıl süren hükümdarlığı süresince İkinci Göktürk Devletine ilerleme kaydettirmiştir. Onun ileri görüşlü devlet politikası ve vizyonunu üç ana başlıkta toplamak mümkündür:

Çin'i baskı altında tutmak, Çin'de yaşayan Türkleri Ötüken'e bağlamak ve Asya kıtasındaki tüm Türk kavimlerini Göktürk devletine tabi kılmak[38].

Hedeflerinin ilk ikisini gerçekleştirse de giderek artan sert tutumu, Türk boyları arasında huzursuzluğa yol açmıştır. Çıkan isyanlar bastırılsa da hâkimiyet sahasındaki sıkıntılar kesin çözüme kavuşturulamamıştır. M.S. 716'da Çin ile iletişim halinde olan Bayırkuların pususuna düşen Kapgan Kağan'ın yaşamını yitirmesi sonrası oğlu İnel Kağan'ın devlet yönetimine layık görülmemesi üzerine İlteriş'in oğullarından Bilge Kağan, kardeşi Köl Tigin'in de desteğiyle M.S. 716'da devletin başına geçmiştir.[39]

Bilge Kağan M.S. 734'te ölümüne kadar kardeşinin de desteğiyle devleti başarılı bir şekilde yönetmiştir. Kağanın insancıl yapısı ve yönetimdeki başarıları ile dönem isyanlarının çoğu bastırılmış, Çin'e sığınan Türk boylarının da (Kapgan Kağan Devri) Göktürk devletine geri dönmesiyle ülkede huzur sağlanabilmiştir.[40]

Bilge Kağan döneminde yaşanan önemli gelişmeler arasında Kağan'ın Çin'e benzer şekilde surlarla çevrili şehirler inşa etme ve yerleşik hayata geçme isteğine değinmek gerekir. Her ne kadar bu fikir halkını daha güvende tutma ve yaşam alanlarını müdafaa etme gayesiyle oluşturulmuş olsa da Tonyukuk:

> "...Bunlar olmamalı. Biz ömrünü sulu ve otlu bozkırlarda geçiren bir milletiz. Bu hayat bizi daima bir harp egzersizi içinde tutmaktadır. Göktürklerin sayısı Çinlilerin yüzde biri bile değildir. Başarılarımız yaşayış tarzımızdan ileri gelir. Kuvvetli zamanlarımızda ordular sevk eder, akınlar yaparız. Zayıf isek, bozkırlara çekilir, kendimizi müdafaa ederiz. Eğer kale ve surlar içine kapanırsak, T'ang orduları bizi kuşatır, ülkemizi kolayca istila eder..."[41]

[38] Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, 244.
[39] Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, 248-250.
[40] Erkoç, *Göktürkler*, 74-76; Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, 249-251.
[41] Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, 255.

sözleriyle Bilge Kağan'ı bu fikirden vazgeçirmiştir. M.S. 734 yılından itibaren sırasıyla İnan Kağan (M.S. 734-742), Tengri Kağan (M.S. 742), Kutlug Yabgu (M.S. 742), Özmiş Kağan (M.S. 742-44) ve Beymey Kağan (M.S. 744-45) devlet yönetimde yer almışlardır. İkinci Göktürk devletinin son kağanı Beymey'in ölümü sonrası Ötüken'deki hâkimiyet yerini Uygur devletine bırakmıştır (M.S. 744-840).[42]

1.1. Kültür

İslamiyet öncesi farklı Türk kavimlerinde olduğu gibi Göktürklerin de temel inanç sisteminde "Gök Tanrı" inancı yer almaktadır. Göktürk yazıtlarında geçen "*Üze kök Tengri asra yağız yir kılındukda ikin ara kişi oğlı kılınmış*"[43] ifadesinden de anlaşılacağı üzere yukarıda gök, aşağıda yer ve arasında ise insanoğlunun yaratıldığından bahsedilmektedir. Bu inanç sisteminde her şeyin hâkimi tek bir Tanrı'dır.[44]

Gök Tanrı inancı ile alakalı olarak yazıtlarda yer alan ifadelerin bir kısmı şu şekildedir;

> "...Tengri teg tengride bolmuş (Tanrı gibi, gökten olmuş)
>
> Tengri teg tengri yaratmış (Tanrı gibi, Tanrı'nın yarattığı)
>
> Tengri bilig birtük üçün (Tanrı bilgi verdiği için)
>
> Tengri yarlıkadı yarıydımız (Tanrı bahşetti, yendik)
>
> Öd tengri yaşar, kişi oğlı kop ölgeli törümiş (zamanı Tanrı yaşar, insanoğlu hep ölümlü kılınmış)
>
> Tengri yarlıkadukın üçün özüm kutum bar üçün kağan oturdum (Tanrı takdir ettiğinden, kendi kutum bulunduğundan kağanlığa oturdum) ..."[45]

Bu inanca göre Tanrı; herhangi bir şekle bürünmemiş, her şeyin hâkimi, yaratıcı, ölümsüz ve insanoğluna çeşitli nitelikler bahşeden yüce bir güç konumundadır.

---

[42] Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, 257.
[43] Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi* II (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), 145.
[44] Her ne kadar Jean Paul Roux, 8. yüzyıl kadar erkene inen tarihleri dikkate almayarak Türklerin Tanrı'yı göğün ve yerin yaratıcısı olarak nitelendirmediklerini ve bu görüşün 10. yüzyıldan sonra yer edindiğini öne sürse de eski Türk inanç sisteminde Gök Tanrı inancına göre Tanrı'nın yaratıcı ve üstün bir güç olarak algılandığı aşikârdır. Bk. Jean-Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam (Ankara: BilgeSu yayınevi, 2005), 130.
[45] Göktürk yazıtlarında geçen söz konusu ifadeler ile ilgili detaylı bilgi için bk. Osman Karatay, "Din ve İnanç", *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, ed. Muhammed Bilal Çelik (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2018), 217-220.
[46] Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002), 20.

Tanrı aynı zamanda hükümdarlara kut ve güç vererek onları yeryüzündeki temsilcisi kılmaktadır. Türk Kağanları, bu kut sayesinde devlet yönetiminde yer aldıklarına inanmışlardır.[46] Merkezine Tanrı (Tengri)'nın konumlandırıldığı inanışta yardımcı iyelerin de bulunduğu bilinir. Tanrı'nın hizmetinde olan bu iyeler kendilerine verilen görevleri yerine getirmekle yükümlüdürler. Çocukları, bebekleri ve hayvan yavrularını koruyan Umay, tüm yurdu veya halkı koruyan Ana Maygıl, Tengri Ülgen'e yaratma ilhamı verdiği kabul edilen Ak Ene gibi koruyucu (iyi) iyeler olduğu gibi insanlara ve hayvanlara her türlü kötülükte bulunan Erlik ve üremenin/çoğalmanın düşmanı Alkarısı gibi kara iyelerin de varlığına inanılmaktadır.[47]

Göktürklerin Gök Tanrı inancı dışında tabiat kuvvetlerine ve Atalar kültüne de önem verdikleri bilinmektedir. Bu iki kültün, Gök Tanrı inancıyla şekillendiğini söylemek mümkündür. Göktürkler döneminde tabiat ruhları yer-sub olarak adlandırılmakta ve bu tabir Orhun yazıtlarında da açıkça görülmektedir. Güneş, Ay, yıldız, dağ, tepe, su kaynakları, ağaç, yıldırım, şimşek gibi çoğu tabiat kuvvetleri iduk (kutsal) sayılır. Bu sebeple Gök Tanrı'nın yanı sıra tabiat kuvvetlerine de kurban verilir ve bu sunular yıl içinde üç kutsal törenle hediye edilirdi.[48]

Atalar kültünde[49] ölmüş büyüklere/atalara saygı duyulması "Baba Hukuku"nun inanç sahasına yansıması olarak görülmektedir. Göktürklerin kutsal mağaralarda atalarına kurban vermeleri (Yuğ törenleri), hatıralarını kutlu saymaları, onlara karşı besledikleri saygı ve sevgiyi temsilen Bengü-taşlar dikmeleri ve mezarlara zarar vermenin en ağır cezalardan biri olarak görülmesi de Atalar kültüne verilen değeri yansıtmaktadır.[50]

Taspar Kağan devrinde (M.S. 572-581) Budacı rahiplerin Çin baskısından kaçarak Göktürklerle beraber yaşadığı, tapınak kurup faaliyet gösterdikleri ve bu girişimin devlet destekli olduğu bilinmektedir. Ayrıca Bilge Kağan'ın da (M.S. 717-737) bu inanca meylederek yerleşik hayata geçme fikrine kapıldığı düşünülmektedir.[51]

---

[47] Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1990), 20-25.

[48] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 302-303.

[49] Atalar kültünün izlerini Bilge Kağan kitabesinin Güney yüzünde (G11, G12, G13) de görmek mümkündür. Detaylı bilgi için bk. Talat Tekin, *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk* (İstanbul: Simurg Yayınevi, 1998), 78-81.

[50] Mualla Uydu, *Türk'ün İslam'da Bütünleşmesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 12; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 304; Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, 265.

[51] Osman Karatay, "Din ve İnanç", 227.

Bizans kaynakları, Türklerin ateşi ululadıklarını belirtir. İbrahim Kafesoğlu'na göre bu durum sadece Göktürklerde (özellikle Batı Göktürk Kağanlığı) tiran-zerdüştlüğün tesiri ile görülen ve yaygınlaşmamış bir durumdur.[52]

Göktürkler yer yer Mani, Nesturi ve Budist inançların etkisinde kalmışlar[53] ancak bu inanışlar kağanlığın 200 yıllık tarihinde Gök Tanrı, Tabiat kuvvetleri ve Atalar kültü gibi temel inanç sistemleri arasında yer almamıştır.

Geniş coğrafyalara yayılan, farklı kültürleri kendi bünyesinde sindiren ve varlığını kültürel zenginlikle devam ettiren toplumu ayakta tutan mengi taşı, sosyal yapısıdır. Göktürk kağanlığının sosyal yapısını *oguş* (aile), aileler birliği olarak görülen *urug*, siyasi teşkilata bağlı sayılan *bod* (boy-kabile) ve son olarak boylar birliği *bodun* oluşturmaktadır.[54] Aile bu anlayışın en küçük birimi ve başlangıcı olarak görülmektedir. Eski Türk topluluklarının sosyal birliği aile temeline dayanmaktadır. Aile ve akrabalık bağları, atalarından devraldıkları varoluş temellerine duydukları saygının yansımasıdır.[55]

Birbirine akrabalık bağları ile bağlanan fertlerin oluşturduğu aile kurumunda kan bağına dayalı, birlik ve dayanışma ile sürdürülen bir toplum yapısı söz konusudur. Türk ailesinde baba (kang)[56], aile bireylerine bakmakla ve onları korumakla görevlidir. "Tay yetişirse at dinlenir, oğul yetişirse baba dinlenir" atasözünden de anlaşılacağı üzere "Baba ailesi" tipinde bir aile yapısı karşımıza çıkmakta ve burada erkek evlada büyük bir önem verildiği görülmektedir.[57]

Göktürk ailelerinde baba her ne kadar öncül bir görev üstlense de anne, erkeğin evdeşi olarak söz hakkına sahiptir. Aile içerisinde iş bölümü yapılarak ev işlerinin büyük ölçüde kadının sorumluluğuna verildiği bilinse de Türk kadını, üzerinde kısıtlamalar olmayan, toplum içerisinde saygı gören, kuvvet ve gayret bakımından çoğu zaman erkeğe eş görülen statü sahibidir.[58]

---

[53] Feyzan Göher Vural, *İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültür ve Müzik Hun, Göktürk ve Uygur Devletleri* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016), 141-142.
[54] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 229.
[55] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 227-228.
[56] Eski Türkçede baba için kang, anne için ög kelimelerinin kullanıldığı ve 9. yüzyıldan sonra ata ve ana olarak değiştiği düşünülmektedir. Bk. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 229.
[57] Salim Koca, "Eski Türklerde Toplum ve Ekonomi", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. H. Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 3/15-16.
[58] Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, 93; Koca, "Eski Türklerde Toplum ve Ekonomi", 16; Ali Erkul, "Eski Türklerde Aile", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. H. Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 3/108-109.

Bu sebeple Bozkır kavimlerindeki Türk kadınlarının toplum ve aile içerisindeki konumunun genel hatlarıyla 10. – 19. yüzyıllardaki durumundan oldukça farklı olduğu söylenebilir. Göktürklerde akrabalığı genişletmek ve birbirinden karşılıklı destek ve himaye kazanma gayesiyle hem erkek hem de kızlarda dışarıdan evlilik tercih edilmektedir. Ailelerin ise toplum statüsünce eşit olmaları beklenirken evlilik öncesi karşılıklı anlaşma ve rıza alınması göz ardı edilmeyerek çiftlerin ortak iradelerine saygı duyulduğu söylenebilir. Evlilik öncesi erkek tarafı kızın ailesine kalın[59] ödeyerek evliliğin temelini atmakla mesuldür. Kalının miktarı ailenin sosyal durumuna ve/veya servetine göre değişim gösterir. Düğün töreni sonrasında evlenen kız (gelin) ve erkek (güvey) mallarını birleştirerek ayrı bir çadıra taşınır ve yeni bir çekirdek aileyi oluştururlar.[60]

Türklerde önemli bir yer teşkil eden akrabalık bağlarını yansıtan, Batı dillerinin aksine, birçok kelimenin varlığı bilinmektedir: en yaşlı üye olan büyük baba (eçü, apa veya ata), baba (kang), anne (ana, uma veya ög), amca (eç/içi), dayı (togay), teyze (eze), hala (kükü/küküy), yenge (yenğge), yeğen (atı, yigün/yeğen) gibi isimlerin kullanımına rastlanılmakla birlikte eğer ölüm vb. durumlar sonrası yeniden evlilik gerçekleşmişse kadın veya erkeğin çocukları olması durumunda onların da aileye dahil edilerek, öz evlatlardan farklı olarak üvey oğul (ögey oğul) ve üvey kız (ögey kız) olarak anıldıklarından bahsedilebilir.[61]

En temel sosyal yapı olan aile (oguş) ile aileler birliğinin (urug) bir araya gelmesiyle boy (bod) oluşmaktadır. Göktürk toplumunda en bağdaşık birim olan boylar; aralarında dil birliği olan soyların siyasi dayanışma maksadıyla birleşmesinden meydana gelir ve her boy kendine ait tamga ile temsil edilir. Bu sosyal yapının başında adaleti sağlayan ve gerektiğinde boyun çıkarlarını gözeten bir boy başkanı, "bey" bulunur.

---

[59] Başlık parası (her zaman ödenme zorunluluğu yoktur). Bk. Koca, "Eski Türklerde Toplum ve Ekonomi",17.

[60] Koca, "Eski Türklerde Toplum ve Ekonomi", 17.

[61] Koca, "Eski Türklerde Toplum ve Ekonomi", 18-19; Ayhan Balaban, *İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 88-89.

[62] Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, 93; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 231; Balaban, *İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat,* 94-95.

Örneğin Orhun Kitabelerinde Batı Göktürkleri on-ok (on boy/kabile) olarak anılmaktadır. Bu boyların siyasi çıkarlar dâhilinde birleşmesiyle de bodunlar meydana gelir. Bodunların başında tıpkı boylarda görüldüğü gibi kağan/han unvanları taşıyan bir başkan yer alır.[62]

Özetle, Göktürk kağanlığının sosyal yapısı çekirdek aile ile başlar ve bu aileler boyları, boylar bodunları, bodunlar ise ili (devleti) oluşturur.

Göktürklerin sosyal yapısını meydana getiren unsurların dışında bu yapının yaşam tarzlarındaki yansımalarını da kısaca özetlemek gerekir. Dünya üzerindeki tüm medeniyetlerin sosyal ve kültürel yaşamına etki eden en önemli unsur coğrafyadır. Orta Asya'nın bozkırlarında hâkimiyet süren Göktürk kağanlığının da sosyo-ekonomik yapısını coğrafyanın şekillendirdiğini söylemek mümkündür.[63]

Göktürkler tabiat ve iklim unsurlarına uygun olarak "atlı-göçebe" ve/veya "yarı-göçebe (yaylak/kışlak)" hayat tarzını benimsemişlerdir. Ancak belirtmek gerekir ki Türk toplumlarının konar-göçer hayat tarzı ilkel topluluklardan farklı olarak, hayvancılığa dayalı bir ekonomi üzerine kuruludur. Böylelikle devlet-millet fikrinin oluştuğu, üretici konumunda bir yarı-göçer toplumdan bahsetmek gerekir. Bozkır coğrafyasında su kaynaklarının sınırlılığı, Göktürklerin sürülerine taze ot ve su bulma gayesiyle göçebeliği gerekli kılmıştır. Yine de bu durum düzensiz bir eylem olmaktan çok belirli sistematiğe dayalı olarak, örneğin her boyun belirli bir alanda yayla ve otlağa sahip olması gibi bir düzene tabi tutulduğu görülmektedir.[64]

İlkbahardan sonbahara kadar süren yayla mevsiminde hayvancılıkla uğraşanlar bozkır coğrafyasının sıcak bölgelerine giderken, yaylası olmayanlar "er kışlagda yazadı" tabirinden de anlaşılacağı üzere yaz dönemini kışlaklarda geçirmektedir.[65]

---

[63] Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama* Giriş, 85; Murat Öztürk "Sosyal ve İktisadi Hayat", *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, ed. Muhammed Bilal Çelik (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2018), 171-172.

[64] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* I (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978), 1-2, 38; Koca, "Eski Türklerde Toplum ve Ekonomi", 23.

[65] Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* I, 23, 25.

[66] Siyasi tarih bölümünde Bilge Kağan hükümdarlığı dönemindeki yerleşik hayata geçme fikrinden bahsedilmiştir. Bk. Dipnot 47; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* I, 111, 175, 177; Faruk Sümer, *Eski Türkler 'de Şehircilik* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1984), 21.

Hunların güney başkenti olan Beş-balıg, Göktürkler için de özellikle şehir ile yayla hayatının birleştiği önemli otağ yerlerinden birisi olmuştur. Her ne kadar surlarla çevrili ve daimî yerleşik hayat düzeninin görüldüğü bir şehir yaşantısından söz edilmese de[66] Hunlara nazaran Göktürklerin şehircilik konusunda daha gelişmiş olduğu bilinmektedir. Bu şehirler kale tipi ordu-kent/ordu-balık ve/veya kurgan olarak anılan kozmolojik eğilimlerin etkisi görülen kentlerdir. İpek Yolu'nun Orta Asya kesimine hâkim olunması da bu dönemde şehirlerin artmasında rol oynamıştır. Özetle konar-göçer yaşamın yanı sıra yerleşik kültürün varlığından da söz edilebilir.

Göktürklerin genellikle, günümüzde Ak-üy veya Boz-üy olarak anılan "yurt tipi" çadırlarda[67] yaşadıkları bilinmektedir.[68] Bozkır coğrafyasında yaşayan Türk toplulukları gerek iklime bağlı olarak hayvanlara su veya ot temini amacıyla gerekse bir tehlike karşısında yer değiştirme ihtiyacından, kolayca sökülebilen ve taşınabilen çadırları sebepsiz yere tercih etmemişlerdir. Yüzyıllar boyu kullanılan yurt tipi çadırlar yuvarlak planlı, ortası delik kubbe benzeri çatılı, keregelerin (kanatlar) yan yana silindir biçiminde sıralanması ve birbirine sabitlenmesiyle oluşturulan ahşap konstrüksiyonlu meskenlerdir.[69] Çoğunlukla doğu yönüne bakan tek kapılı çadırların üzeri keçe ile kaplanır. Soğuk havalarda keçe sayısı arttırılarak ve/veya dış kenarlara toprak ya da kar yığılarak hava akımlarına korunaklı hale getirilir. Böylelikle mevsime dayalı olarak yazlık ve kışlık olarak düzenlendiği bilinmektedir.[70] İç düzenlemesine bakıldığında çadırın ortasında pişirme ve ısınma amaçlarıyla kullanılan ocak (korluk) yer alır ve ocaktan çıkan duman çadırın tepesine açılan delikten dışarı verilir. İç mekânda sağ taraf kadınlara, sol taraf erkeklere ayrılmıştır. Erkekler tarafında "tör" adı verilen baş köşe kısmı bulunur ve burada önemli misafirler ağırlanmaktadır. Hem eşyaların konulacağı bölümler hem de yaşam alanları hiyerarşik yapı ve dini inançlar etkisinde kesin bir şekilde belirlenmiştir.

---

[67] Orta Asya ve Anadolu Türklerinde çadır kelimesine ek olarak ev, iy, oy, oba, otak, keregü, çerge, çetir yurt kelimelerinin de kullanıldığı bilinmektedir. Bk. Taciser Onuk, *Osmanlı Çadır Sanatı XVII.- XIX. Yüzyıl* (Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998), 13.

[68] Yaşar Çoruhlu, "Göktürk Sanatı", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. H. Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 92; Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, 158.

[69] Nejat Diyarbekirli. *Hun Sanatı* (İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1972), 48; Onuk, *Osmanlı Çadır Sanatı*, 20-21.

[70] Diyarbekirli. *Hun Sanatı*, 51.

[71] Diyarbekirli. *Hun Sanatı*, 54-55; Aslı Çandarlı Şahin, "Türk Çadırı Üzerine", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/16 (2016), 31-33.

Zeminler (ocak kısmı hariç) ve duvarlar keçe veya halıyla örtülüdür. Gerek iç düzen gerekse dış düzende dokuma, keçe gibi ürünlerin sanatsal bir beceri ürünü olarak kullanıldığı görülmektedir.[71]

Göktürklerin beslenme alışkanlıklarına bakıldığında, büyük ölçüde hayvancılığa dayalı bozkır kültüründe öncelikli olarak hayvansal besinlerin tüketiminden bahsetmek gerekir. Bu besin kaynaklarının ana maddelerini ise et ve süt ürünleri oluşturmaktadır. Atlı göçebe/yarı göçebe tarzında yaylak/kışlak hayatı yaşayan halkın; uzun süre bozulmayan, stoklanabilen, hazırlanması (özellikle göç hareketi sırasında) zaman almayan gıdalara ihtiyaç duyması sebebiyle et ürünlerinde, taze kullanımın yanı sıra konserve, tuzlanarak kurutulması, sucuk ve pastırma yapılması gibi tüketim çeşitliliği sağladıkları bilinmektedir. Bir diğer ana besin maddesi olan süt, pişirilerek içildiği gibi yoğurt, kaymak, peynir ve kımız olarak da tüketilmektedir. Türk topluluklarının en eski milli içkisi olan kımız yapımında ise özellikle kısrak sütü kullanılmıştır. Ayrıca hayvansal besinler kadar olmasa da bitkilerden elde edilen ürünlerin de yiyecek kültürü içerisinde önemli bir yer tuttuğunu belirtmek gerekir. Göktürk yazıtlarında geçen "tarlag/tarlagım (tarlam)" ile "ekinlig (ekilen yer)" deyişleri her ne kadar bu dönem yerleşik hayat tarzından bahsedilemese de dönemsel ve bölgesel ziraat kültürünün varlığını doğrular niteliktedir.[72]

Göktürk ekonomisini ise hayvancılık, tarım ve ticaret olmak üzere üç ana başlık altında toplamak mümkündür. Bozkır ekonomisi iklim koşulları, yüksek ovaları ve yaylalarıyla temelde hayvancılığa dayanmaktadır. En çok beslenilen hayvanlardan olan at, ekonomik devamlılığın en önemli öğesidir. Hem beslenme hem günlük hayat vasıtası hem de savaş aracı olarak özel bir konumda görülen at, aynı zamanda komşu ülkelere ticareti yapılarak geçimlerini kazandıkları bir unsurdur. Nihayetinde Çinlilerin Türkler için "hayatları atlarına bağlıdır" ifadesi de bu önemi sergilemektedir.[73]

---

[72] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* II (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978), 1-2; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* IV (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978), 1, 55, 57; Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, 98-99; Günay Kut, "Türklerde Yemek Kültürü", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Salim Koca vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4/220; Yasemin Ersoy, "Türk Mutfak Kültürü", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Salim Koca vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4/223; Ayşe Duvarcı, "Türklerde Yiyecek İçecek Kültürü", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Salim Koca vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4/230-231.

[73] Emel Esin, "Türk Sanatında At", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Salim Koca vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4/125; Koca, "Eski Türklerde Toplum ve Ekonomi", 25.

Göktürklerin yetiştirdikleri hayvanlardan biri de koyundur. Yazın yaylalara götürülen koyun sürüleri, kış mevsiminde soğuktan korunaklı mekânlarda tutularak vahşi hayvan saldırılarına karşı çobanların gözetimi altında tutulmuştur. Koyun, ticaret malı olmaktan çok halkın başlıca geçim kaynağı olarak beslenme, giyimde, dokuma ve çeşitli eşyalar oluşturmada yaygın kullanım alanına sahiptir. En önemli hayvanlar arasında sayılan at ve koyuna ek olarak sığır, keçi, manda, deve ve tavuk vb. hayvanların da ekonomide etkili olduğundan bahsedilebilir.[74]

Orta Asya iklim koşullarının genel olarak tarıma elverişsizliği dolayısıyla Göktürk ekonomisinde hayvancılık kadar yaygın olmayan, şartları kısıtlı tarımcılık yapılmıştır. Halkın kendine ait arazilerde ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda ürünler yetiştirdiği, dönem dönem birçok ziraat aleti ve tohumun Çin'den temin edildiği bilinmektedir. Yine bu dönemde kullanılan yaklaşık 10 km'lik Tötü Kanalı[75], bölgede ileri teknikle uygulanan ziraat kültürünün yansıması olarak görülebilir. Yetiştirdikleri ürünler arasında ise başta buğday, arpa, çavdar olmak üzere patlıcan, fasulye, soğan, sarımsak, şalgam, havuç, biber ve kabak vb. sebzeler[76] yer almaktadır.[77]

Orhun kitabelerinde, devletin sağlamlığı ve halkın refahı için ticaretin ne kadar önemli olduğunu gösteren bilgiler dikkat çekmektedir;

"Ol yerlegü barsar, Türük bodun, ölteçi sen! Ötüken yir oturup arkış tirkiş ısar, neng bunguğ yok." (O yere doğru gidersen, (ey) Türk halkı, öleceksin! Ötüken topraklarında oturup (buradan Çin'e ve diğer ülkelere) kervanlar gönderirsen, hiç derdin olmaz)"[78]

"Yeğirmi yaşıma, Basmıl Iduk Kut uğuşum bodun erti. "Arkış ıdmaz" tiyin süledim k.…t içgertim, kalıng ... ebirü kelürttüm" (Yirmi yaşında, Basmıl Iduk Kut'u akraba kavmim idi, "Kervan göndermiyor" diye sefer ettim, ..., bağımlı kıldım, bacını haracını ... çevirip getirdim)"[79]

[74] Koca, "Eski Türklerde Toplum ve Ekonomi", 30-32.
[75] Ruslar, 1935 yılında bu kanalı yenileyerek kullanmaya devam etmişlerdir. Bk. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 327-328.
[76] Detaylı bilgi için bk. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* V, Bölüm III-IX.
[77] Koca, "Eski Türklerde Toplum ve Ekonomi", 33-34.
[78] Kül Tigin yazıtı, Güney yüz, 8. satır. Bk. Tekin*, Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk*, 36.
[79] Bilge Kağan yazıtı, Doğu yüz, 25. satır. Bk. Tekin*, Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk*, 70.

İthalat ve ihracata dayalı Göktürk ticari faaliyetlerinde değiş-tokuşun yanı sıra gümüşten imal edilen ve satir olarak adlandırılan paranın da kullanıldığı bilinmektedir. Hayvancılık temelli ekonomilerinde ihracat mallarının büyük kısmını canlı hayvanlar oluştururken, buna ek olarak konserve et, deri, kürk, silah ve işlenmiş demir gibi ürünler de ihraç edilmiştir. İthal ettikleri arasında ise başta ipek olmak üzere, tahıl, tohum ve tarım aletleri yer alır. Doğu-Batı yönünde dünya ticaretine aracılık eden Göktürk toprakları, Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayarak Orhun Bölgesi'nden Çin'e inen "Kürk-Yolu" ile İpek Yolu'nun Orta Asya kısmı üzerindeki ticari faaliyetlere büyük ölçüde katılmıştır. Ayrıca VI. yüzyılın ikinci yarısında Göktürk elçilerinin Bizans sarayını ziyareti üzerine Konstantinopolis'in Mitaton semtinde, Göktürk tüccarları için bir ticaret merkezi kurulduğu bilinmektedir.[80]

[80] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 326-327; Koca, "Eski Türklerde Toplum ve Ekonomi", 34-35; Balaban, *İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat,* 126-127.

BÖLÜM 2: GÖKTÜRK DÖNEMİ GİYİM AKSESUARLARI

2.1. Eski Türklerde Giyim ve Aksesuar

İnsanoğlu tarih öncesi devirlerde vücudunu dış tesirlerden korumak için ilk olarak hayvan postu gibi tabii unsurlardan sonrasında ise hayvansal ve bitkisel liflerin çeşitli araçlar yardımı ile ip haline getirilerek dokunmasıyla ortaya konan giyim eşyalarından yararlanmıştır. Bu üretimler üzerinde iklimin ve yaşam şeklinin etkili olduğu bilinmektedir. Kullanılan giysilerin gerek komşuluk ilişkileri gerek ticari ilişkiler gibi etkileşimlerle şekil aldığı ve kişinin mali durumuna, statüsüne dayalı değişimlerle farklılaştığı gözlemlenmektedir.[81]

İklimin etkisi, bozkır coğrafyasında yaşamını sürdüren Göktürklerin giysilerinde de kendini gösterir. Sert karasal iklim koşulları ve göçebe yaşam tarzı halkın sağlam, korunaklı ve hareket kolaylığı sağlayan kıyafetlere ihtiyaç duymasına sebep olmuştur. Koyun, sığır, kuzu gibi bölgede yaygın şekilde yetiştirilen hayvanlardan elde edilen yün, deri, keçe, kürk vb. malzemeler, dönemin giyim-kuşamına temel oluşturmuştur. Göktürklerin hâkim olduğu coğrafyada gerçekleştirilen kazılarda ele geçen buluntular ile döneme ait heykel ve duvar resimleri süreçte kullanılan kıyafetlere ilişkin fikirler verir. Eserlerden; börk, kaftan, gömlek, pantolon, elbise, etek, yelek, çorap, kol bağı (kolçak), kuşak, dizlik, eldiven, çizme, çarık gibi giysilerden istifade edildiği anlaşılmaktadır.[82]

Türk giyim tarzının gömlek, pantolon ve kaftan kombininden oluştuğu söylenebilir. Özellikle at üstünde geçen yaşam tarzında pantolon kullanımı gereklilik arz etmiştir. Seyahat ve savaş pantolonlarında, sert koşullara dayanıklı olması sebebiyle genellikle deri tercih edilirken günlük hayatta kumaş pantolonlardan istifade edilmiştir.[83] Kıyafetler çizme, ayakkabı ve kemer gibi unsurlarla tamamlanmaktadır. Deri ve keçe malzemenin

[81] Tuncer Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları*, 2001), 91-92.
[82] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* V (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978), 1-2; Hikmet Demirci, "Giyim-kuşam, Yeme-içme, Takvim, Törenler, Eğlenceler, Müzik, Spor, Oyunlar", *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, ed. Muhammed Bilal Çelik (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2018), 199-200; Gleb V. Kubarev, "Sanat Malzemelerine Göre Orta Asyalı Türklerin Giyimleri", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Salim Koca vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4/193; Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, 211; Fikri Salman, "Göktürk Dönemi Kıyafetleri", *Sanat Dergisi* /9 (2006), 22.
[83] Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* V, 101-103; Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, 107; Elif Eraslan Salman, *Bozkır Kültüründe Tekstilin Ortaya Çıkışı ve Kullanım Alanları* (Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 49-50.

işlenmesi ile ortaya çıkan çizmeler, Bahaeddin Ögel tarafından tam veya yarım çizme olarak sınıflandırılmıştır. "Oguk/Uguk" olarak anılan deri çizmelerin kırmızı ve sarı renkte olanlarından hükümdarlık veya rütbe sembolü olarak bahsedilir. Ayakkabılar ise "başmak, edik, çarık, çedik" gibi kelimelerle anılmaktadır. Bunların yanı sıra sıcak ve soğuk havalarda başı koruyan, genellikle yün, keçe ya da deriden üretilen ve kıyafet kadar önemli bir öğe olan börkler ise, sosyal statüye göre çeşitlilik arz eder. Toplumun her kesimi tarafından günlük hayatta olduğu gibi askeri alanda da savaş elbisesi olarak kaftan kullanıldığı ve bunların genellikle soğuğa karşı koruyucu nitelikte olan hayvan kürklerinden yapıldığı bilinmektedir. Halkın giysi yapımında kullandığı malzemelerini kendisi ürettiği gibi bu işlerle uğraşan meslek gruplarının da varlığı söz konusudur. Türklerde dikiş dikenler "yiçi", ayakkabıcılar "etükçi", börk yapanlar ise "börkçi" olarak anılmışlardır.[84]

Korunma-örtünme içgüdüsü ile başlayan giyinme eylemi zamanla kültür, coğrafya ve inanca dayalı olarak çeşitlilik göstermeye başlamıştır. İlk çağlardan itibaren değişmeye başlayan giysi biçimleri, yeni unsurlarıyla da detaylı görünümlere kavuşmuştur. Farklı beğeniler ve çevreye daha güzel görünme gibi istekler doğrultusunda biçimlenen giyim pratiği, düğme, kemer, mendil, kolye, küpe, bilezik vb. aksesuarların dâhil edilmesi ile estetik görünümler kazanmış ve iç içe geçerek bütünleşmişlerdir.

Aksesuarların ilk kullanım tarihi kesin olarak bilinmese de giyim eylemi ile paralel ya da akabinde kullanılmaya başlanmış olmaları muhtemeldir. Kıyafetlerin tamamlayıcı unsurları olan bu donatıların giysiler gibi toplum içinde çeşitli statü, güç, kuvvet göstergesi oldukları bilinmektedir. Diğer yandan üzerlerine işlenen hayvan figürleri, gök cisimleri ve diğer motifler, bunların gösteriş unsuru olmaktan öte toplumların yaşam biçimlerine ışık tutan nesneler olmalarını sağlamışlardır[85].

[84] Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* V, 114-115; Balaban, *İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*, 110-111.
[85] Arzu Evecen – Zeynep Kırkıncıoğlu, "Giysiyle Gelen Biçim-Sizlik", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 13/69 (2020), 769.

Abdülkadir İnan'ın şaman kıyafetleri ile ilgili yorumu bu görüşü desteklemektedir:

> ":Mesela, cübbenin yakasında sıralanan dokuz küçük kukla Ülgen'in dokuz kızını, küçücük cübbeler onların elbiselerini, demir veya başka madeni şeyler küpelerini temsil eder. Kötü ruhlarla mücadelede kullandığı "manevi" yayın ve diğer silahların sembolleri küçücük yay ve çıngıraklardır; ve kötü ruhların fısıltılarını dinlemek için kulak, ay, güneş, yıldızlar, Erlik dünyasında yaşayan kurbağalar, yılanlar hep cübbede temsil olunur. Bu semboller örgüler, kumaş parçaları, madenden yapılmış süs vesairelerden ibarettir:"[86]

Giysi yapımında kullanılan malzemelerin iklim koşullarına karşı dayanıksız olmaları günümüze ulaşan örneklerin sınırlı olmasına neden olmuştur. Bununla birlikte sürece ait tasvir ve buluntular dönem kıyafetlerinin bozkır coğrafyası ve ekonomisine bağlı olarak geliştiğini göstermektedir.

Görsel 3: Tacikistan Pencikent'te Göktürk Giysili Beyler

Kaynak: Salman, "Göktürk Dönemi Kıyafetleri", 28.

[86] Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, 1986), 92.
[87] Feyzan Göher Vural, *İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültür ve Müzik Hun, Kök Türk ve Uygur Devletleri* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016), 148; Uğur Erden, *İslam Öncesi Türklerde Madencilik ve Maden Ürünlerinin Ticareti (Hun, Göktürk, Uygur)* (Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 59.

Göktürk döneminde temel ekonomik faaliyetlerden biri olan madenciliğin gelişimine paralel şekilde kuyumculuğun da ileri[87] düzeyde olduğu hem ele geçen buluntulardan hem de eserler üzerine işlenen taç, bilezik, kemer, küpe, kolye gibi aksesuarlardan anlaşılmaktadır.

Görsel 4: Kültigin ve Bilge Kağan'ın Heykellerinden Yararlanılarak Çizilmiş Göktürk Giysisi

Kaynak: Salman, "Göktürk Dönemi Kıyafetleri", 29.

Görsel 5: Bilge Kağan'ın Eşine Ait Heykelden Yararlanılarak Çizilmiş Kadın Giysisi.

Kaynak: Salman, "Göktürk Dönemi Kıyafetleri", 30.

2.2. Giyim Aksesuarlarının Tasnifi

2.2.1. Başlıklar/Taçlar

İlk çağlardan beri toplum içerisinde siyasi ve ekonomik üstünlükler belirli sembollerle gösterilmiştir. Değerli taşlarla süslü ve başlık olarak tanımlanan bu semboller arasında taçlar yer alır. Öncelikle baş süsü olarak karşımıza çıkan taçlar, statü sembolü olmakla birlikte Şaman törenleri gibi çeşitli dinsel seramonilerde de değerlendirilmiştir. Kutadgu Bilig, Divan-ü Lügat-it Türk gibi Türkçe eserlerde taç kavramına yer verilmediği, bunun yerine başlığı ifade eden börk teriminin kullanıldığı görülmektedir.[88]

Börk kelimesine en erken IX. yüzyıla tarihlenen ve Uygur devrinden kalma "alkış" (hükümdara dua) metninde rastlanılmaktadır. Ancak börkün, Kuzey İç Asya mezarlarından çıkan verilere dayalı olarak milattan önceki devirlerde kullanımının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Örnek olarak M.Ö. II.-I. yüzyıllara tarihlenen Noin Ula kurganı ile Isık-Göl bölgesi Kargalık'ta bulunan kadın mezarından çıkarılan başlık örnekleri verilebilir.[89]

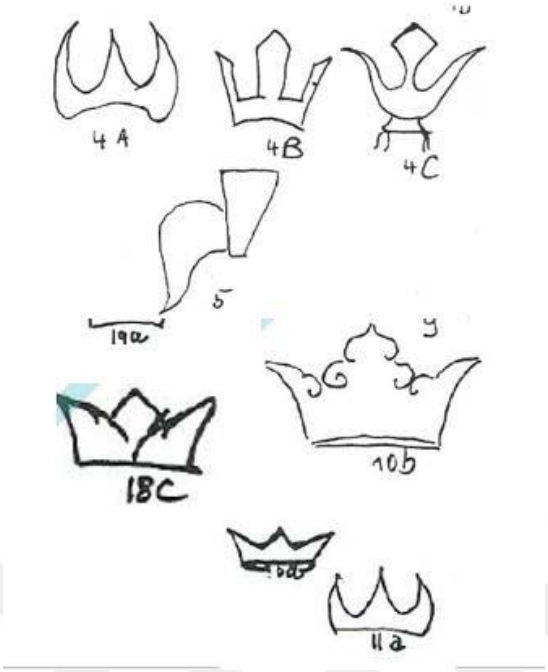
Hun, Göktürk ve Uygur dönemlerindeki hükümdar heykel ve tasvirleri üzerinde örneklerini görebildiğimiz börklerin, kürkten yapılan ve üzerinde çeşitli süslemelerin yer aldığı başlıklar haricinde taca benzeyen tipleri de mevcuttur. Orhon Vadisi'nde Orhon anıtlarının bulunduğu alanda Bilge Kağan'ın mezarından çıkarılan lahit üzerindeki kabartma ile Kültigin anıtının iç alanında parçalanmış olarak bulunan Kültigin'in başı heykeli söz konusu başlıklara/taçlara örnek gösterilebilir.[90]

---

[88] Mehmet Zeki Kuşoğlu, *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006), 216; Zühre İndirkaş, *Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 2-4.

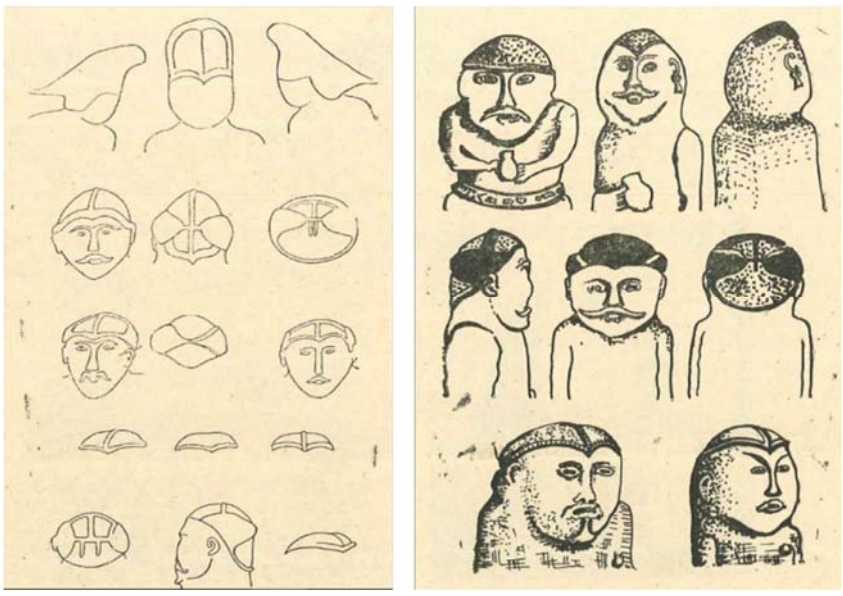
[89] Emel Esin, "Börk", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 327; İndirkaş, *Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği,* 26-27.

[90] Emel Esin, "Bedük Börk The Iconography of Turkish Honorific Headgears" *Proceedings of the IXth meeting of the Permanent International Altaistic Conference* (Napoli: Instituto Universitario Orientale Seminario Di Turcologia, 1970), 94-99; İndirkaş, *Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği,* 31-32.

Görsel 6: Göktürk Dönemi Kullanılan Taç Örnekleri

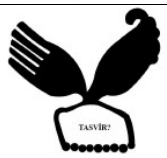
Kaynak: Esin, "Bedük Börk The Iconography of Turkish Honorific Headgears", 142-43.

Görsel 7-8: Göktürk Dönemi Türk Heykellerinde Görülen Başlık ve Şapka Şekilleri

Kaynak: Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.V., 218-220

Tez kapsamında incelenen eserler ışığında Göktürk dönemi başlıkları/taçları dokuz tip göstermektedir. Bunları; başı alın hizasında silindir biçiminde saran, yükseklikleri değişken ve uçlara doğru külah gibi sivrilen ya da biraz daralarak oval bir biçimde sonlanan *Yukarı doğru sivrilen başlıklar* (1. Tip); yukarı doğru sivrilmiş üçgen dilimlerinden oluşan üç dişli, üç dilimli ya da üç boynuzlu olarak da ifade edilen *dişli başlıklar/taçlar* (2. Tip); başı saran, üzerinde şerit halinde boncukvari süsleme dizileri bulunan ve oval formda tasarlanan *İnci dizili başlıklar* (3. Tip); metal ve/veya dayanıklı deri malzemeden yapılan, başı darbelere karşı koruması amacıyla ense, alın, kulak, burun gibi bölgeleri örtecek şekilde tasarlanan *Miğfer tipli başlıklar* (4. Tip); başlığın iki yanından yukarı doğru kıvrılarak uzayan bazılarının arasında hilal motifi bulunabilen *boynuzlu taçlar* (5. Tip); tepesinde yan bir ya da yan yana iki hilal motifi ve bunların içerisine konumlandırılmış güneş veya yıldız olduğu düşünülen dairevi motiften meydana gelen *Ay ve yıldız/güneş? motifli taçlar (6. Tip);* kalın bir bant şeklindeki taç tepesine kanatları iki yana açılmış stilize kuş figürlerinin yerleştirilmesi ile oluşan *Kanatlı başlıklar* (7. Tip); üst kenarı alta göre uzun tasarlanan ovalimsi dörtgen biçimli bant şeklinin iç kısmının zikzağı andıran iç içe geçmiş üçgen motifleri ve bu motiflerin ortalarında yer alan noktalarla dolgulandığı *Diadem formlu taçlar* (8. Tip) ve *Münferit tip* olarak ifade edebileceğimiz her iki kulak hizasından şerit halinde boyun bölgesine kadar uzanan formdakiler; alın hizasında ay ve güneş/yıldız(?) motifleri ile desteklenen kalın bir şerit ve bunun üstünde zemini çatalı andıran sivri motiflerle bezenmiş tepelikten oluşanlar; oval biçimli yüksek başlığın ön yüzünde yırtıcı kuş motifi bulunanlar ve tepe kısmı düz biçimli başlıklar (9. Tip) şeklinde değerlendirmek mümkündür.

1.Tip Sivri uçlu başlıklar				
2.Tip Dişli taçlar				
3.Tip İnci dizili taçlar				
4.Tip Miğfer tipli başlıklar				
5.Tip Boynuzlu başlıklar				
6.Tip Ay/güneş motifli taçlar				
7.Tip Kanatlı başlıklar				
8.Tip Diadem formlu taçlar				
9. Tip Münferit Tiptekiler				

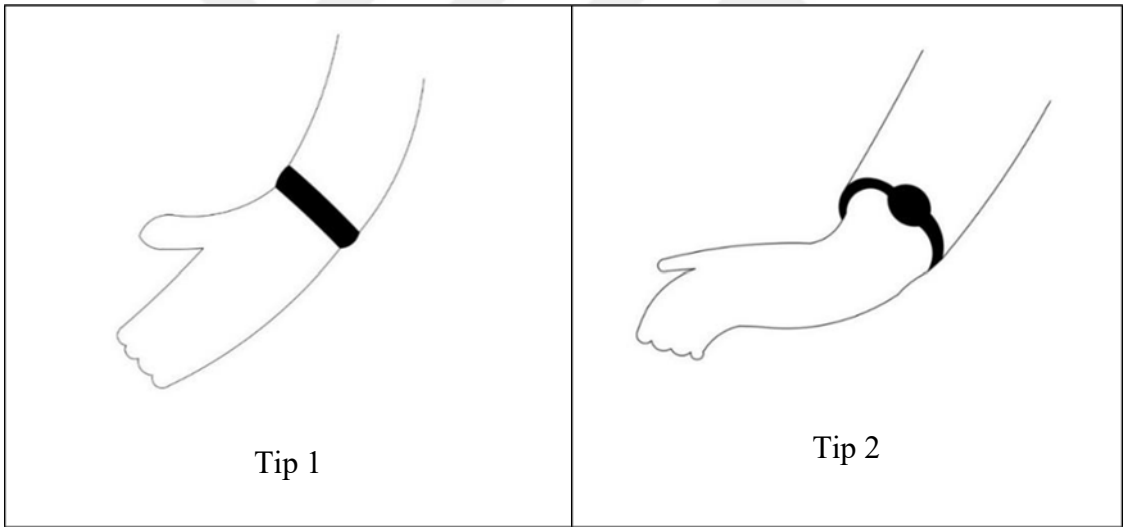
Şekil 1: Göktürk Dönemi Başlık/Taç Tipleri (A. Erdoğan)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

2.2.2. Bilezikler/Bileklikler

Bilezik; değerli ya da yarı değerli madenlerin yanı sıra deri, ip gibi malzemelerden yapılan ve bileğe süs için takılan halka[91] olarak tanımlanır. Göktürklerde hem kadınlar hem de erkekler tarafından sevilerek kullanılan giyim aksesuarlarından biri olmakla birlikte döneme ait örnekler oldukça azdır.[92]

Kalemişi tekniği ile duvarlara işlenen tasvirlerin yanı sıra heykellerde de kabartma tekniği ile oluşturulmuş bilezikler, yuvarlak profillidirler. Tek banttan meydana gelenler (Tip 1) ve boncuk, taş ya da değerli bir maden ile desteklenerek (Tip 2) görsel etkisi arttırılmış olanlar olmak üzere iki tip gösterirler. Döküm tekniğinde ustalaşmış oldukları bilinen Göktürklerin bilezik yapımında da bu yöntemden istifade ettikleri kaynaklarda yer alan bilgilerdendir.[93]

Şekil 2: Göktürk Dönemi Bilezik Tipleri (A. Erdoğan)

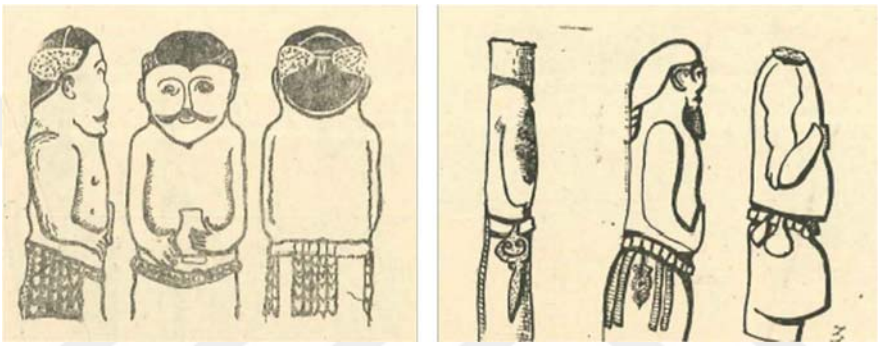
Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

[91]Türk Dil Kurumu, "Bilezikk" (Erişim 22 Nisan 2022).
[92] Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, V, 257; Oktay Çerezci, Orta ve İç Asya'da VI. – IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı: Göktürk Devri, 216.
[93] Oktay Çerezci, Orta ve İç Asya'da VI. – IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı: Göktürk Devri, 66.

2.2.3. Kemer

Kemer; genel olarak iki ile beş parmak eninde bele dolanan ve bir toka ile son bulan giyim aksesuarıdır. Bütün olarak eser niteliğinde olan kemerlerin en dikkat çeken bölümünü, farklı formlarda tasarlanan ve yoğun süslemeler içeren tokalar oluşturmaktadır.[94]

Bahaeddin Ögel "bel-bağı" deyişinin kemerle ilgili en eski tabirlerden biri olabileceği üzerinde durmaktadır. Eski Türkçede bağlamak, kuşaklamak anlamında kullanılan "kurlamak" fiili, kemeri tanımlarken "kur"; kuşağı tanımlarken "kurşak" sözü ile ifade edilmiş olmalıdır.[95]

Görsel 9: Göktürk Dönemi Heykellerinden Kemer Örnekleri

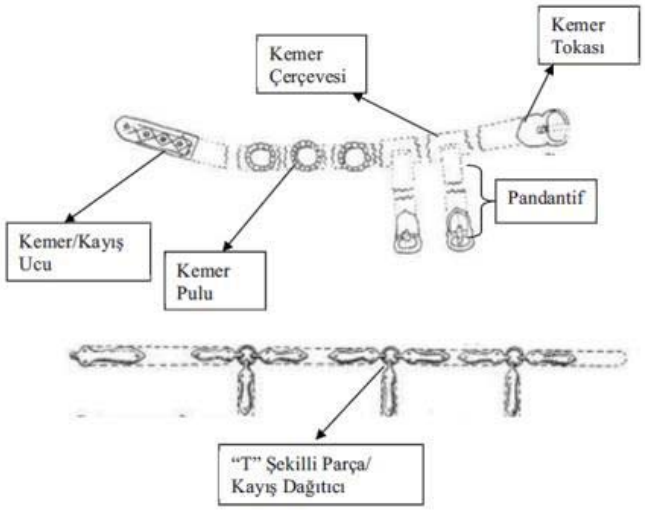
Kaynak: Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.V, 90-91.

İşlevsel olarak kıyafeti sabitlemek, beli sıkmak, soğuktan ve nemden korunmak, günlük gereksinim araç gereçlerini taşımak gibi nedenlerle kullanılsa da toplumsal statüyü gösterme, savaşçıları ayırt etme ve süslenme aksesuarı olmak üzere çeşitli amaçlarla da değerlendirildiği bilinmektedir.[96]

Göktürk dönemi kemerleri; kemer çerçevesi, kayış/kemer ucu ve kemer tokası, kemer pulları ve pandantif gibi unsurlardan meydana gelir. Daha çok erkek mezarlarında karşılaşılan kemerlerde bitkisel, geometrik ve nadir olarak zoomorfik süslemeler vardır. Malzeme olarak bakır ve kalay ile oluşturulan alaşımdan yararlanılmıştır.

[94] Kuşoğlu, *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü,* 128.
[95] Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş V,* 73-74.
[96] Tilla Deniz Baykuzu, "İslam Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 53/1 (2013), 223; Abdülkadir İlgen, "Eski Türk Topluluklarında Kılık Kıyafet", *Türk Dünyası Araştırmaları* 132 (2001), 199; Oktay Çerezci, *Orta ve İç Asya'da VI. – IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı,* 182; Menekşe Sakarya – Hamide Tuba Kızılkaya, "İslam Öncesi Türklerde Kemer Kullanımı ve Özellikleri", *Ulakbilge* /53 (2020), 1213.

Kişinin statüsünü yansıtan özellikli örneklerde ise gümüş ve altın pullara rastlamak mümkündür.[97]

Görsel 10: Kemerin Bölümleri

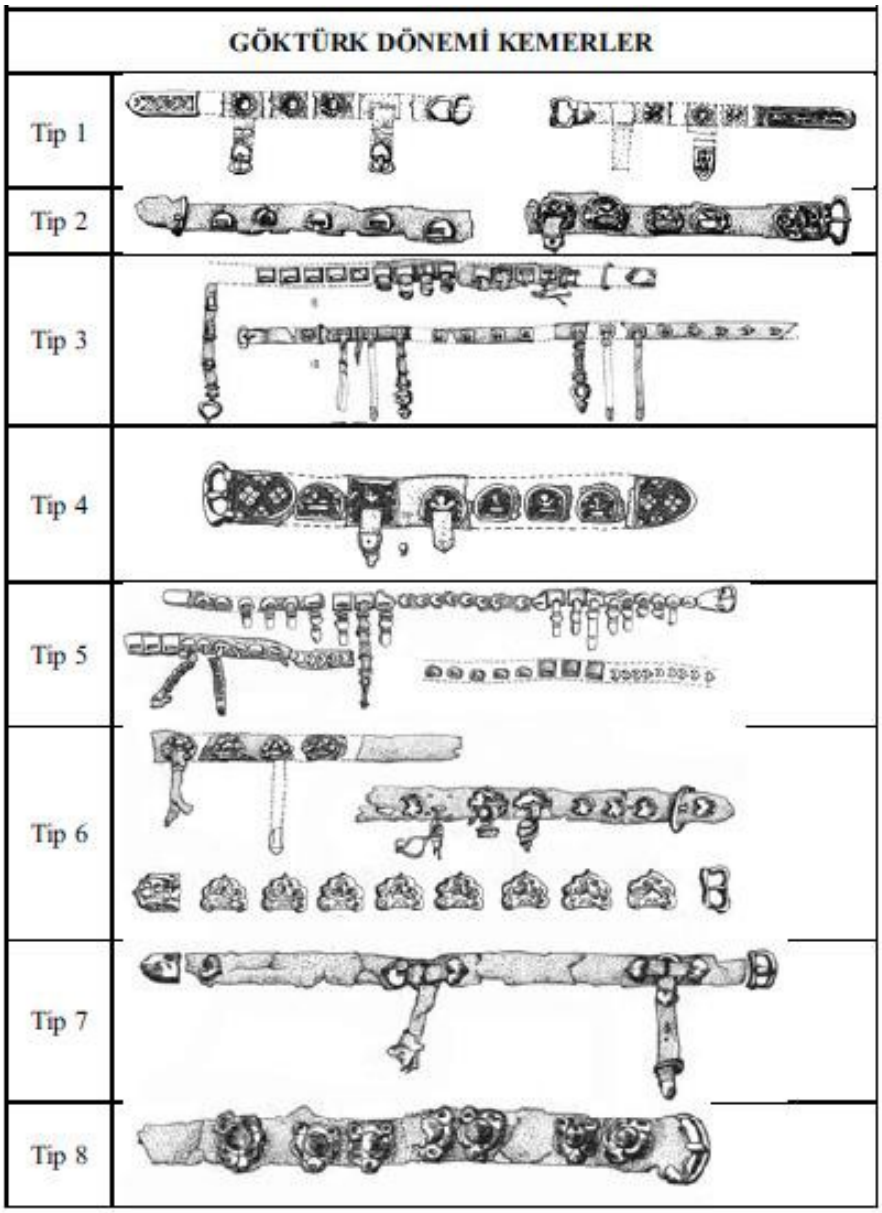
Kaynak: Oktay Çerezci, *Orta ve İç Asya'da VI. – IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı: Göktürk Devri*, 182.

Kemerler; pul, çerçeve ve uçlarına göre 8 tip gösterir. Altay Kudirge Mezarlığından gelen ve VI.-VII. yüzyıllara tarihlenen, kemer kayışı üzerinde yuvarlak ve/veya rozet formlu pullar ile kalkancıklı kemer tokası ve kayış ucundan oluşmaktadır (Tip 1). VII.-VIII. yüzyıllar arası varlık gösteren, yarı-oval kemer çerçeveleri ile hareketli dilli kemer tokalarından meydana gelir (Tip 2). VIII.-IX. yüzyıllarda karşılaşılan ve kayış üzerinde kareye yakın pullar ile lir görünümlü pandantiflere rastlanılır (Tip 3). VII. yüzyıl sonlarından IX. yüzyıla kadar yaygınlaşan kemerler kare benzeri veya oval pullara sahiptir. Ayrıca kemer tokası kalkancığı ve ucu üzerinde rozet benzeri süslemeler mevcuttur (Tip 4). VIII.-IX. yüzyıllar arasında özellikle Altay anıtlarında karşılaşılan birleşik kurumlu olarak tanımlanan kemerler; kare veya kareye yakın yarı oval pullardan oluşur. Ek olarak kayış zemininde hilaller yer almaktadır (Tip 5). VIII.-IX. yüzyıllar arası görülen bir diğer kemer grubunda kemer kayışı üzerinde 6 dilim ya da çiçek bezekli pullar barındırır. Portal formda pul çerçevesine sahip örnekler de görülmektedir (Tip 6) .

[97] Oktay Çerezci, *Orta ve İç Asya'da VI. – IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı,* 182, 186.

IX.-X. yüzyıl Geç Göktürk dönemine tarihlenen kemerleri kayış dağıtıcı "T" şekilli parçalara sahiptir (Tip 7). Son olarak VIII. yüzyılın ikinci yarısı ile IX. yüzyıla tarihlenen bilyeli pulları olan kemerler (Tip 8).[98]

Tablo 3: Göktürk Dönemi Kemer Tipleri

Kaynak: Oktay Çerezci, *Orta ve İç Asya'da VI. – IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı: Göktürk Devri*, 504.

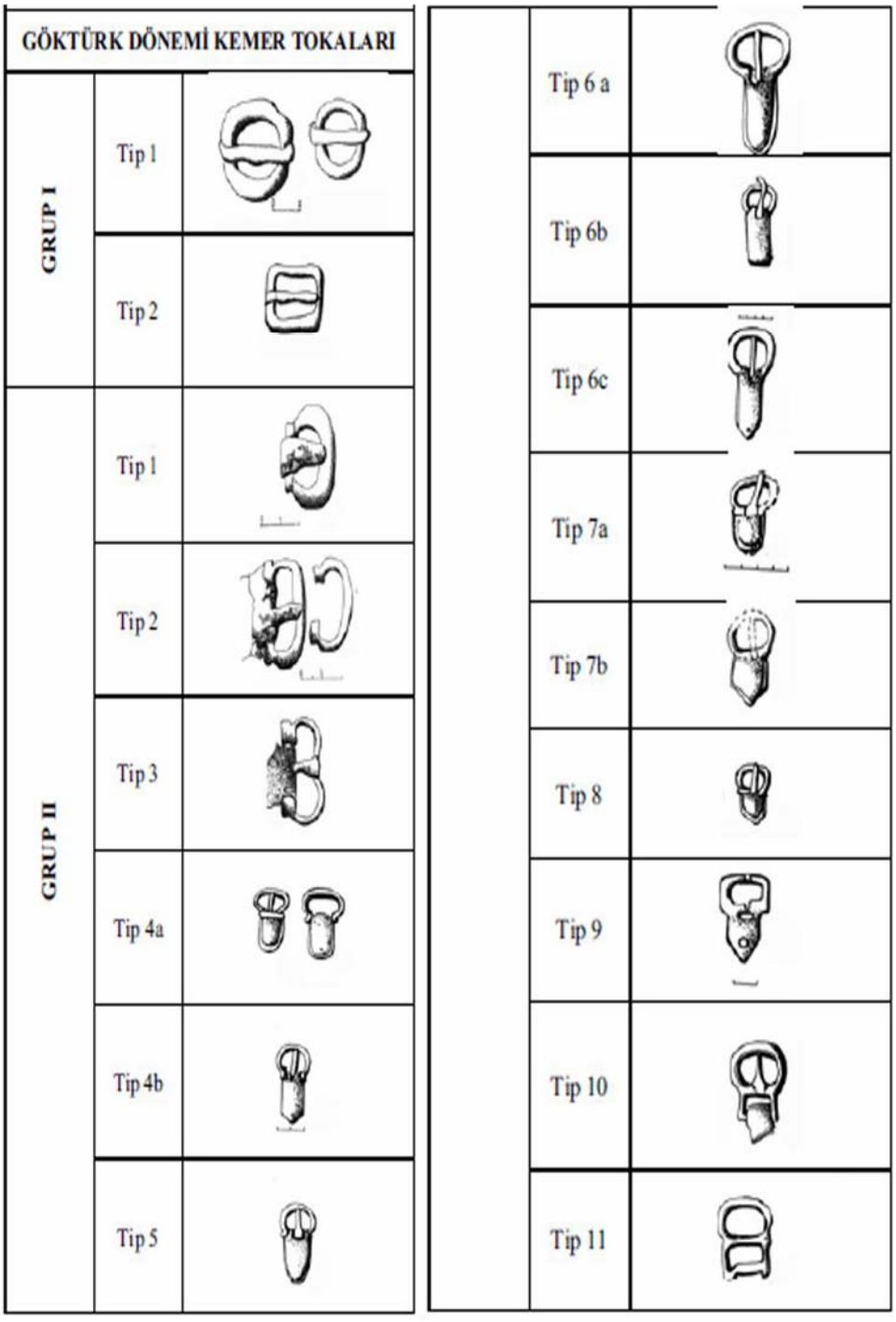
Kemer tokalarının genellikle demir ve tunçtan üretildikleri bilinmektedir. Altın ve gümüş madeni ise daha çok savaşçı ve statü gösteren özellikli durumlarda karşılaşılmaktadır. Kemer tokaları, kalkancığa sahip olanlar ve olmayanlar şeklinde ikiye ayrılmıştır. Bunlarda, kemer çerçeveleri ve dil durumlarına göre ise farklı tiplere bölünmüştür:

Grup 1 içerisinde değerlendirilen ve kalkancığa sahip olmayan çerçeveli kemer tokaları kendi içlerinde oval çerçeveli (Tip 1) ve dikdörtgen çerçeveli (Tip 2) olmak üzere ikiye ayrılırlar.

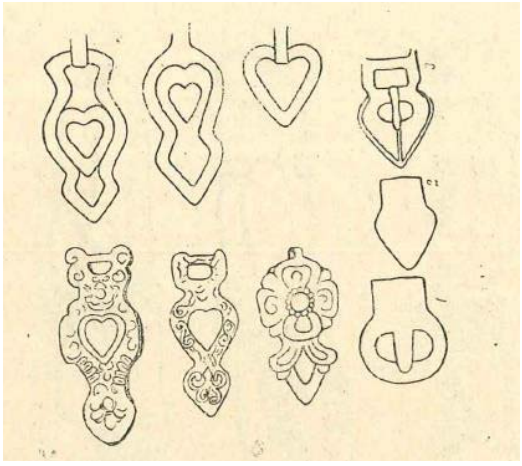
Grup 2'yi oluşturan kalkancıklı kemer tokalarında ise çerçevelerine sabitlenmiş kalkancık kısımları yer almaktadır. Bu gruptaki kemer tokaları da kendi içinde 11 tipe ayrılmıştır. Bunlar:

Yarı-oval çerçeveli kemer tokaları (Tip1), oval çerçeveli kemer tokaları (Tip 2), "B" görünümlü çerçeveli kemer tokaları (Tip 3), hareketli kalkancıklı tip (Tip 4), hareketli kalkancıklı ve oval çerçeveli tip (Tip 4a), hareketli ve sivri uçlu dikdörtgen kalkancıklı tip (Tip 4b), hareketli kalkancıklı ve bağlantılı çerçeveli tip (Tip 5), kalkancık yardımı ile kayışa sabitlenen hareketsiz, yekpare tip (Tip 6), oval çerçeveli, oval uçlu dikdörtgen kalkancıklı tip (Tip 6a), oval çerçeveli, düz uçlu dikdörtgen kalkancıklı tip (Tip 6b), oval çerçeveli, uçta burunlu dikdörtgen kalkancıklı tip (Tip 6c), kayışın hareketsiz, bütün çerçeveli oval kemer tokasına kısa kalkan ile birleşmesi sonucu oluşan tip (Tip 7), kayışın hareketsiz, bütün çerçeveli "B" görünümlü kemer tokasına kısa kalkan ile birleşmesi ile oluşan tip (Tip 8), kayışın hareketsiz, bütün çerçeveli kemer tokasına kısa, üçgen kalkanla birleştiği tip (Tip 9), dar, dikdörtgen alıcılı oval çerçeveli tip (Tip 10) ve kayışın, kemer tokasına alıcı ile sabitlendiği yekpare kemer tokalarıdır (Tip 11).[99]

Tablo 4: Göktürk Dönemi Kemer Tokası Tipleri

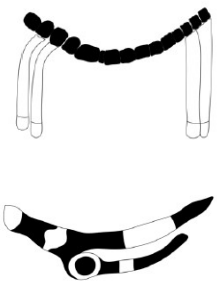

Kaynak: Oktay Çerezci, *Orta ve İç Asya'da VI. – IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı: Göktürk Devri*, 505, 506.

Görsel 11: Göktürk Dönemi Kemer Tokası Örnekleri

Kaynak: Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.V, 92

Tip 1 Yuvarlak veya Rozet Formlu Kemer Pulları	
Tip 2 Yarı Oval Kemer Pulları	
Tip 3 Kareye Yakın Kemer Pulları	
Tip 4 Kare Benzeri veya Oval Kemer Pulları	

Şekil 3: Göktürk Dönemi Kemer Tipleri (Pul ve Çerçevelerine Göre) (A. Erdoğan)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

1.Grup Oval veya kare çerçeveliler	
2.Grup Hareketli kalkancıklılar	

Şekil 4: Göktürk Dönemi Kemer Tokaları (A. Erdoğan)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

2.2.4. Kese

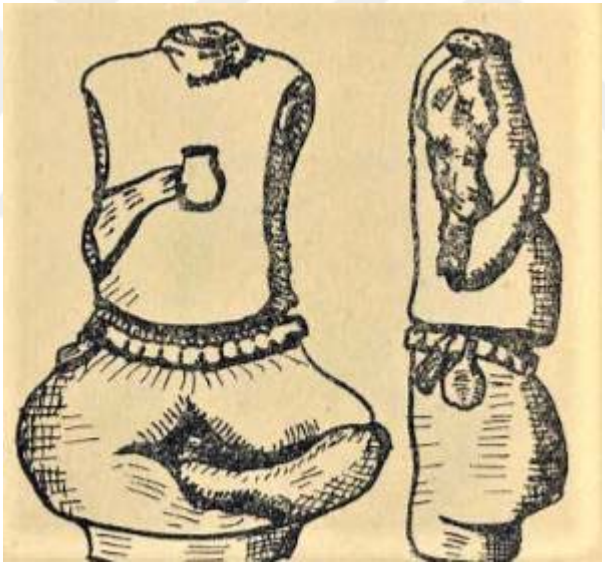
"Cepte taşınan, içine para, tütün gibi şeyler konulan, kumaştan veya örgüden küçük torba" kese olarak tanımlanır.[100] Kesenin ilk olarak ne zaman ve hangi amaçla kullanıldığı bilinmese de en eski örnek, MÖ. 5300 yılına tarihlendirilen buz adam Otzi'nin üzerinde bulunmuştur. Deri malzemeli keseden, yiyecek maddelerinin çıkması bunları taşımak amacıyla kullanıldığı fikrini uyandırmıştır.[101] Farklı coğrafyalarda hayatını sürdüren insanlarda olduğu gibi Türklerin de ufak boyutlu nesneleri taşımak için keselerden yararlandıkları günümüze gelen eserlerden anlaşılmaktadır. Bunlardan, keselerin bele bağlanan kuşağa sokularak ya da kemerlere asılarak taşındığı[102] ve Türk insanın kıyafetini tamamlayan unsurlar arasında yerini aldığı söylenebilir.

Divanü Lûgat-it-Türk'te yançık / yançuk terimleri ile karşılık bulan nesne; para kesesi, tütün kesesi, torba olarak karşılık bulmuştur.[103] "Kesenize bereket, kesenin ağzını açmak"[104] gibi deyimler sebebiyle parayla özdeşleştirilen kesenin kullanım gayesinin para taşıma ile sınırlı olmadığı mühür, saat gibi farklı eşyaların da bununla taşındığı ve giysilerin tamamlayıcı unsurlarından olan kemerlere asılarak ya da bel kuşaklarına sokularak taşındığı bilinmektedir.[105]

[100] Türk Dil Kurumu. Erişim 22 Nisan 2022.
[101] Erman Ertuğrul, Buz Adam Ötzi Hakkında Her Şey", Arkeofili. 22 Nisan 2022.
[102] Ela Taş, "Beşkonaklar Etnografya Müzesi ve Geleneksel Malatya Evi'nde Bulunan El İşi Keseler", *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/2 (2020), 565.

Oval, yuvarlak ya da çokgen formlarda yapılan keseler; alt bölümü ifade eden badem (kaide), ana gövdeyi oluşturan göbek (gövde) ve üstte ağız kısmını oluşturan kuşak olmak üzere üç ana bölümden oluşur.[106] Kuşak; kaide ucu, ağız kenarı, bağcık ve bağcık ucu[107] gibi tamamlayıcı unsurlarla desteklenir.

Erken Türk devrinden itibaren kullanım alanı bulan keselerin en eski tasvirleri, Göktürk dönemine tarihlendirilen taş heykellerde karşımıza çıkmaktadır. Taşın yontulması ile ayakta ya da oturur şekilde yapılan bu heykellere kaftan giydirildiği ve kaftanın iki ucunu tutturmak amacıyla bellerinin de kur adı verilen kemerlerle desteklendiği gözlenmektedir.[108] Kaftanın iki ucunu tutturmak için kullanılan kemere kılıç, kama gibi silahların yanı sıra yançık adı verilen armudi ya da dörtgen formlu keseler de asılmaktadır[109].

Görsel 12: Göktürk Dönemi Taş Heykellerinde Kese (yançık)

Kaynak: Ögel *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.V, 91.

[108] Taş, "Beşkonaklar Etnografya Müzesi ve Geleneksel Malatya Evi'nde Bulunan El İşi Keseler", 565.
[109] Ögel, *Türk Kültür tarihine Giriş*, C.5, 88; Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, 229.
[103] Besim Atalay, *Divanü Lügatüt Türk Tercümes,* C.3 (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985),45.
[104] Türk Dil Kurumu. *Türkçe Sözlük*, 2.C. (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988), 841.
[105] Lale Girgök, "Kese". *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, 2/1000 (İstanbul: Yem Yayınları, 1997), 1000. [106] Kenan Özbel, *El Sanatları VI Eski Türk Keseleri*, (Ankara: CHP Halk Evleri Bürosu Yayınları, 1945), 10.
[107] Pakize Kayadibi, *Bursa yöresinde ve müzesi'nde bulunabilen tığ örgüsü para, saat ve tütün keseleri üzerine bir araştırma ve yeni tasarımlar* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), 56.

2.2.5. Kolye-Gerdanlık-Yaka Süsü/Pulları

Boyun ya da göğüs ile bağlantılı olan gerdanlık ve kolye gibi aksesuarlar, adlarını vücutta kullanıldığı bölgeden almaktadır. Gerdanlık; maden, taş, cam, ağaç gibi birçok malzemenin işlenmesi suretiyle ortaya çıkan ve boyna bağlanarak kullanılan ziynet eşyasıdır. Bu kelime yerini zamanla kolye sözcüğüne bırakmıştır. Kolye; zincir veya sicime geçirilen çeşitli malzemelerden oluşmaktadır. Gerdanlıkla aynı anlamı taşıyan kolyeler, gerdanlığa nazaran daha uzun olup boyundan göğse doğru uzaması yönüyle farklılık arz eder. İnce bir zincir ile boyna takılan değerli taşlar da pandantif olarak adlandırılır.[110]

Eski Türkler, kadının göğsü ile boynu arasında kalan kısmını "büksek" terimi ile ifade etmişlerdir. Çoğunlukla "göğüslük" şeklinde tanımlanan takıların yalnızca kadınlar tarafından kullanılanlarına "bağırdak" denilmektedir. Aynı şekilde boncuk anlamına gelen "monçuk, munçak" kelimeleri de gerdanlık anlamında kullanılmış kavramlar arasındadır.[111]

Göktürk dönemi kolyelerini boncuk dizileri veya sicim ya da deriden oluşan tek parça kolyeler ile zincir ya da sicime eklenen mücevherlerle oluşan sarkık kolyeler olmak üzere iki ana başlık altında değerlendirmek mümkündür.

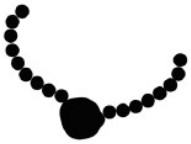
Tek parça kolyeler; benzer boyutlarda boncuk/mücevherlerin dizilmesiyle oluşturulanlar (Tip 1) (*Katalog No. 69*), bir ya da iki sıra sicimden/deriden yapılanlar (Tip 5) (*Katalog No.71*), ön yüzde birleşmeyen, her iki ucu eğelenerek oluşturulan yuvarlak formlarla sonlananlar (Tip 3) (*Katalog No. 61*, *62*) ve benzer formda olup ortada bir toka/kilit ile tutturulanlar (Tip 4) olmak üzere dörde ayrılır.

Sarkık kolyeler ise zincir ya da sicime büyük bir parça eklenmesi ile yapılır. Zincir veya sicimin merkezine eklenen boncuk/mücevherler (Tip 5) (*Katalog No. 70*); zincir veya sicime geçirilen benzer boyutlarda boncuk/mücevherlerin merkezinde daha büyük boyutlu mücevher bulunanlar (Tip 6) (*Katalog No. 57, 58, 59, 65*), zincir veya sicimin

[110] Kuşoğlu, *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü,* 89-90, 132; Ayşe İpek Kayalar, *Anadolu Medeniyetleri Müzesinde Bulunan Takıların İncelenmesi* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 40-42; Necibe Şahin Yukarıkozan, *Beypazarı Gümüş Kolyeleri* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 38-41.
[111] Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş V,* 253-255.

merkezinde nesnel form bulunan örnekler (Tip 7) (*Katalog No. 60, 63, 64*) ve zincir veya sicime pandantiflerle eklenen boncuk/mücevherli (Tip 8) (*Katalog No. 65, 66, 73, 74, 76*) olanlar şeklinde tasnif edilebilir.

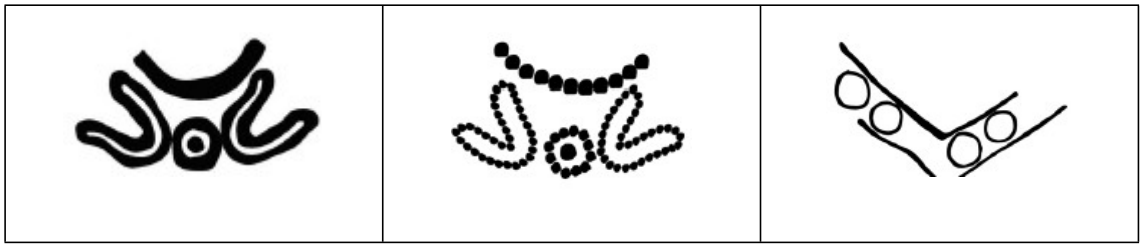
Tablo 7: Göktürk Dönemi Kolye Tipleri (A. Erdoğan)

Tip 1 Boncuk dizisinden oluşanlar	
Tip 2 Bir/iki sıra sicim ya da deriden yapılanlar	
Tip 3 Uçları birleşmeyenler	
Tip 4 Uçları geometrik bir formla birleştirilenler	
Tip 5 Zincirin/boncuk dizisinin merkezine büyük boyutta	
Tip 6 Zincirin/boncuk dizisinin merkezine büyük boyutta	
Tip 7 Merkezinde nesnel form (muska, nazarlık) bulunanlar	
Tip 8 Pandantifli olanlar	

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bunlara ek olarak kıyafeti destekleyen yaka süslerine de rastlanılır. Söz konusu süs eşyalarının buluntuları sınırlıdır.[112] Bunlar, omuzlara yakın bölgelerden başlayarak neredeyse göğüs hizasında birleşen parçalardan meydana gelmektedir.

Tablo 8: Göktürk Dönemi Yaka Süsleri/Pulları (A. Erdoğan)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

2.2.6. Küpe

Küpe; kulak memesinin ince tel çengel ile delinmesi sonrası kulağa geçirilen süs eşyasıdır.[113] Türk kültüründe önemli giyim aksesuarlarından biri olan küpelerin[114] hem erkek hem de kadınlar[115] tarafından kullanımı yaygındır.[116] Genellikle altın, gümüş ve tunçtan üretilen küpeler, kadınlar için süs unsuru iken erkekler tarafından yiğitlik ve cesaret simgesi[117] olarak kullanılmıştır. Bu aksesuar bünyelerinde barındırdıkları farklılıklara[118] göre gruplandırılmıştır.

[112] Oktay Çerezci, *Orta ve İç Asya'da VI. – IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı,* 215.

[113] Kuşoğlu, *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü*, 137; J. Özlem Oktay Çerezci, *Orta ve İç Asya'da VI. – IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı: Göktürk Devri* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 205. Benzer uygulamaların Anadolu'nun en geç 20. yüzyıl başlarında halen uygulandığı bilinmektedir. Buna göre kadınların iğnenin ucunu ocakta yakmasıyla kulak memesini delinir ve açılan deliğe ip geçirerek kulağın iyileşme süreci beklenir. Sonrasında ise küpe kullanılmaya başlanır. K1, Kişisel Görüşme, 17 Temmuz 2021.

[114] Selçuklu döneminin başından beri "küpe" kelimesinin kullanıldığı, ayrıca Eski Türkçe "ısırga, asırga" sözcüklerinin de anlam olarak küpe 'ye karşılık geldiği bilinmektedir. Bk. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş V* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978), 243-44.

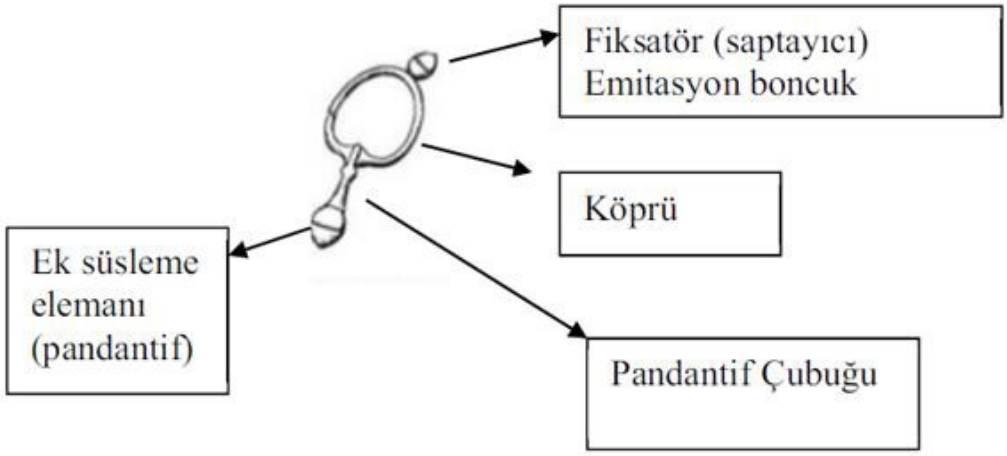
[115] Genellikle kadınların tek ya da çift, erkeklerin ise tek küpe taktıkları bilinmektedir. Bk. J. Özlem Oktay Çerezci, "Göktürk Devri Küpeleri (VI. – IX. Yüzyıllar)", *Sanat Tarihi Yıllığı* 26 (2017), 47.

[116] Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş V,* 243.

[117] Oktay Çerezci, "Göktürk Devri Küpeleri (VI. – IX. Yüzyıllar)", 44.

[118] Bk. Oktay Çerezci, *Orta ve İç Asya'da VI. – IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı,* 207.

[119] Oktay Çerezci, *Orta ve İç Asya'da VI. – IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı,* 206.

Görsel 13: Küpenin Bölümleri

Kaynak: Oktay Çerezci, "Göktürk Devri Küpeleri (VI. – IX. Yüzyıllar)", 48.

J. Özlem Oktay Çerezci tarafından yedi gruba ve kendi içerisinde toplam on bir tipe ayrılan küpelerin; gruplandırmada küpe pandantifi göz önüne alınırken, tip ayrımında ise pandantifin ve boncuğun özelliklerine dikkat edilmiştir. Çalışmada, küpe tanımlamaları Oktay Çerezci'nin etütlerine dayalı olarak ele alınmıştır.

Küpe; küpenin temel kısmı olarak görülen ve kulak memesine geçirilen köprü; köprünün yukarı kısmına yerleştirilerek kulak memesinde küpenin duruşunu sağlayan, bilye, küre veya oval formda emitasyon boncuk (fiksatör ya da saptayıcı); köprünün alt kısmında yer alan süsleme elemanı pandantif-çubuk ile pandantif çubuğunun bitiminde, boncuk, küre, damla formlarında görülen tamamlayıcı ya da ek süsleme elemanından meydana gelmektedir.[119]

Birinci grubu oluşturan uzun pandantifli küpeler iki tip (tip 1a, 1b ve tip 2a, 2b) olarak karşımıza çıkar. Tip 1'de köprünün üst kısmında boncuk/inci tanesi bulunur ve ince bir çubuk şeklinde görülen pandantiflere yatay olarak silindirik boncuklar geçirilerek çokgen/yuvarlak bir boncuk ile sonlanır (tip 1a) ya da farklı olarak köprü ucu bitişmeyen üçgen formlu pandantiften sarkan ince bir çubuk küpe sonunda damla formu (tip 1b) oluşturur. Tip 2'de ise küpe halkaları üzerlerinde imitasyon boncuk, halkanın ucunda ise çubuğa sahip boncuk çan-pandantifi için yuva yer alır (tip 2a) Pandantif ucundaki boncuğun formu tespit edilemeyenler ise tip 2b olarak adlandırılır.

İkinci grupta, kısa pandantifli küpeler 3 tip içinde (tip 3, tip 4 ve tip 5) olarak

değerlendirilir; tip 3'te gövdeye oranla iri boyutta damla formlu pandantifli küpeler görülürken; tip 4'te yukarı doğru incelerek kolları birleşmeyen, boncuksuz küpe halkası üst üste bindirilmiş bir ya da iki yassı küreden (bilye pandantif) oluşur. Tip 4 ile benzerlik gösteren tip 5'te ise farklı olarak küpe halkasında bir veya birkaç boncuk bulunur.

Düz sade halka şeklinde tek tip (tip 6) olarak karşımıza çıkan üçüncü grup küpeler; daire formunda kıvrılan telin iki ucu birleştirilmeden bırakılarak halka formu oluştururlar. Bu tip küpelerin sökülebilen pandantiflere sahip olabileceği düşünülmektedir.

Pandantifsiz (pandantifi kayıp/korunamamış) dördüncü grup küpeler iki tip olarak (tip 7 ve tip 8) değerlendirilir. Tip 7'de küpenin aşağı kısmı "nervürlü" açık halkalı ve yekpare pandantiflidir. Köprü üzerinde boncuğun geçirilmesi için çubuk yer alır. Pandantifli boncuk için çubuklu ya da çubuğu kayıp örneklerine rastlanılmaktadır. Tip 8'de ise köprünün alt kısmı pandantif yuvalı ve açık halkalıdır. Köprü üzerinde boncuk yer alır ya da bulunmaz.

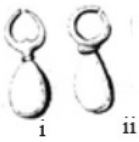
Lir görünümlü ve tek tip (tip 9) beşinci grup küpelerinde; lir görünümlü ve üzerinde boncuk yer almayan küpe köprüsü ile kısa, kürevi formda pandantif görülür.

Altıncı grubu oluşturan figürlü küpelere (tip 10) nadir olarak rastlanılmaktadır. Örnek olarak Abakan Nehri üzerinde Koybalı kurgan no 7'de bulunan Tanrıça Umay tasvirli, pandantifli küpe verilebilir.

Yedinci ve son grubu oluşturan "S" görünümlü küpeler (tip 11) aslında saça ya da kıyafete iliştirilen, iki adet spiral diskten meydana gelen şakak halkalarıdır. Söz konusu şakak halkalarının küpe olarak kullanım ihtimaline ilişkin yorumlar üzerine küpeler grubunda ele alındığı görülmektedir.[120]

[120] Oktay Çerezci, "Göktürk Devri Küpeleri", 48-56.

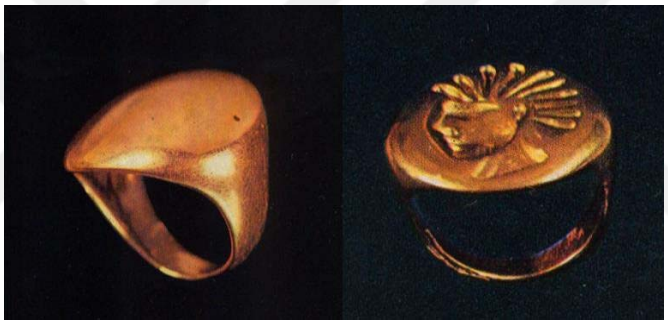
Tablo 9: Göktürk Dönemi Küpeleri (Oktay Çerezci'den tekrardan düzenlenmiştir).

I. Grup **Uzun Pandantifli Küpeler**				
II. Grup **Kısa Pandantifli Küpeler**				
III. Grup **Düz Sade Halka Küpeler**				
IV. Grup **Pandantifsiz Küpeler (Pandantifi Kayıp-Korunamamış)**				
V. Grup **Lir Görünümlü Küpeler**				
VI. Grup **Figürlü Küpeler**				
VII. GRUP **"S" Görünümlü Küpeler**				

Kaynak: Oktay çerezci, "Göktürk Devri Küpeleri (VI. – IX. Yüzyıllar)", 57.

2.2.7. Yüzük

Türklerde çağlar boyunca yüzük veya üzük kelimesi değişmeden kullanılmıştır. Parmağa geçirilerek kullanılan halka formundaki aksesuarın, Türkler tarafından öncelikle yüzük parmağında değerlendirildiği bilinmektedir. Ayrıca sağ ve/veya sol ele birkaç yüzüğün bir arada takıldığı da anlaşılmaktadır. Oldukça nadir buluntular olmakla birlikte bu devre ait Kudirge kurganlarında ondan fazla yüzük ele geçirilmiştir. Bazen tek parmağa bazen de beş parmak kemiğine takılı halde bulunan örneklerin bakır ve gümüş madenlerinden imal edildikleri anlaşılmaktadır[121]. Sanat eserleri üzerinde tespitinde zorlandığımız Göktürk dönemi yüzükleri, az sayıda karşılaşılan buluntular üzerinden sade halkalı (Tip 1), yivli (Tip 2), taşlı (Tip 3), bezemeli (Tip 4) dört tip olarak sınıflandırılmıştır (*Tablo 10*).

Görsel 14: Esik Kurganı, Yüzük Örnekleri

Kaynak: Akishev, *Курган Иссык Искусство Саков Казахстана*, 109-110.

Görsel 15: Yüzük Örneği Çizim, Kargalı Hazinesi, M.Ö. VI-IV

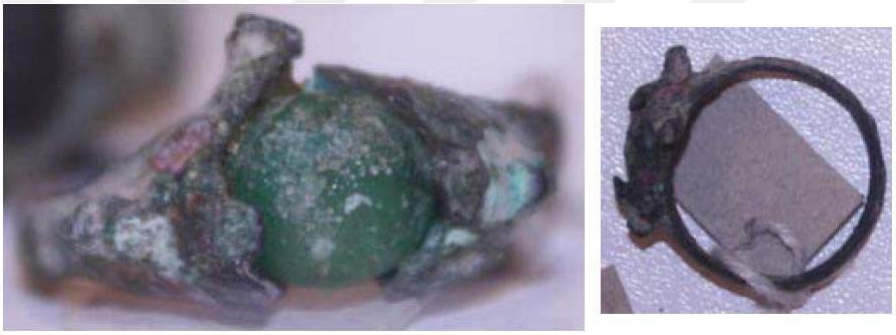
Kaynak: Rudenko, *Сибирская коллекция Петра I*, 55.

[121] Oktay Çerezci, Göktürk Devri Maden Sanatı, 215.

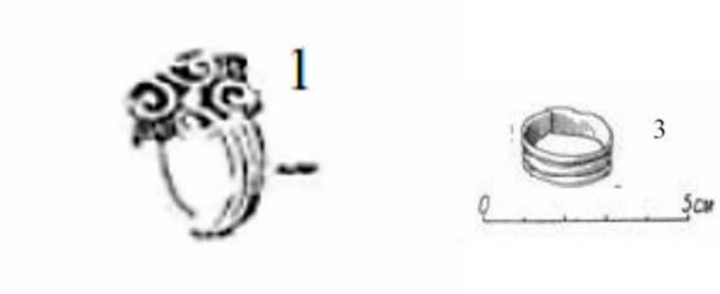
Görsel 16: Göktürk Dönemi Altın Yüzük Örneği, Bilge Kağan Külliyesi – Moğolistan, M.S. VIII

Kaynak: Oktay Çerezci, Göktürk Devri Maden Sanatı, 308.

Görsel 17: Geç Göktürk Devri Tunç Yüzük Örneği, Kırgızistan

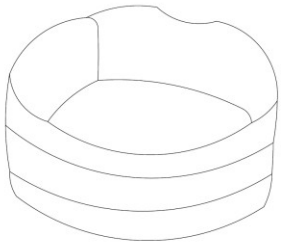
Kaynak: Oktay Çerezci, Göktürk Devri maden Sanatı, 310.

Görsel 18: Gümüş Altın Kaplama Yüzük Örneği, Orlovski Mezarlığı Kurgan 1, Kazakistan, M.S. VII-IX (sol), Bakır Yüzük Örneği, Kudirge Mezarlığı Mezar 12, Altay, M.S. VI-VII (sağ)

Kaynak: Oktay Çerezci, Göktürk Devri maden Sanatı, 311.

Tablo 10. Göktürk Dönemi Yüzükleri (A. Erdoğan)

Tip 1 Sade Halka Formlu Yüzükler	
Tip 2 Halka Formlu Yivli Yüzükler	
Tip 3 Taşlı Yüzükler	
Tip 4 Bezemeli Yüzükler	

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

BÖLÜM 3: KATALOG

Katalog no : 1

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 19

Şekil no : 1

Buluntu yeri : Taşkent Bölgesi

Tarihi : VII. yüzyıl ilk yarısı

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 63.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde binicili bir at tasviri, arka yüzünde ise bir tamga ile onun etrafında "Cabgu Kağan parası" ifadesi yer almaktadır. Binicinin başında, yukarı doğru daralan sade, üçgen biçimli külahı andıran bir başlık seçilmektedir. Sivri uçlu 1. Tip başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

 Görsel No: 19	 **Şekil No: 1 (A. Erdoğan)**

Katalog no : 2

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 20

Şekil no : 2

Buluntu yeri : (Kankatepe) Taşkent Bölgesi

Tarihi : VII. yüzyıl ilk yarısı

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 66.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde Kağan ve Hatun tasvirleri, arka yüzünde ise çevresi yazı kuşağı ile çevrelenmiş tamga yer alır. Hatun tasvirinin başındaki yukarı doğru sivrilen başlık üç boynuzlu biçimdedir. Dişli, 2. Tip başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

	
Görsel No: 20	**Şekil No: 2 (A. Erdoğan)**

Katalog no : 3

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 21

Şekil no : 3

Buluntu yeri : Taşkent Bölgesi

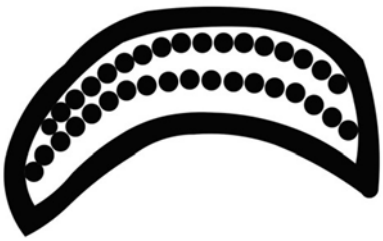
Tarihi : VII. yüzyıl ilk yarısı

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 72.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise bir tamga yer almaktadır. Prens tasvirinin başında oval biçimli, başı saran başlığın üzerinde çift sıralı, yuvarlak boncuk benzeri süslemeleri bulunan başlık yer alır. İnci dizili, 3. Tip başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 21

Şekil No: 3 (A. Erdoğan)

Katalog no : 4

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 22

Şekil no : 4

Buluntu yeri : (Kankatepe) Taşkent Bölgesi

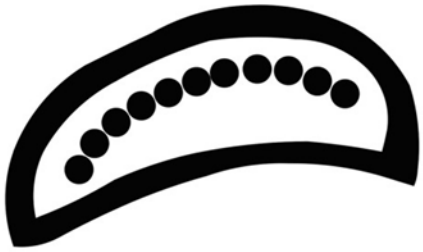
Tarihi : VII. yüzyıl ilk yarısı

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 72

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise bir tamga yer almaktadır. Tasvirinin başında bulunan oval biçimli, başı saran başlığın üzerinde tek şerit halinde dizili, boncuk benzeri süslemeler izlenmektedir. İnci dizili, 3. Tip başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 22

Şekil No: 4 (A. Erdoğan)

Katalog no : 5

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 23

Şekil no : 5

Buluntu yeri : Taşkent Bölgesi

Tarihi : VI. – VII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 113.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise bir tamga ve etrafında "Çaç hükümdarı N/Zirt tarafından yapılan sikke" ifadesi yer alır. Prens tasvirinin başında bir başlık (börk-miğfer) bulunur. Başlık, boyun bölgesine kadar uzanarak ters "L" biçimini almaktadır. Başlığın üst kısmı hilal motifiyle sonlanır. 3. Tip, miğfer başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

	
Görsel No: 23	**Şekil No: 5 (A. Erdoğan)**

Katalog no : 6

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 24

Şekil no : 6

Buluntu yeri : (Kankatepe) Taşkent Bölgesi

Tarihi : VI. – VII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 115.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise bir tamga ve etrafında "Çaç hükümdarı N/Zirt tarafından yapılan sikke" ifadesi yer alır. Prens tasvirinin başında bir başlık (börk-miğfer) bulunur. Başlık, Katalog 5'teki örnekle benzer olarak, boyun bölgesine kadar uzanarak ters "L" biçimini almaktadır. Başlığın üst kısmı hilal motifiyle sonlanır. 3. Tip, miğfer başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

 Görsel No: 24	 **Şekil No: 6 (A. Erdoğan)**

Katalog no : 7

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 25

Şekil no : 7

Buluntu yeri : (Kankatepe) Taşkent Bölgesi

Tarihi : VI. – VII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 129.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise bir tamga yer alır. Prens tasvirinin başında bir başlık (börk-miğfer) bulunur. Başlık, Katalog 5'teki örnekle benzer olarak, boyun bölgesine kadar uzanarak ters "L" biçimini almaktadır. 3. Tip, miğfer başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 25

Şekil No: 7 (A.Erdoğan)

Katalog no : 8

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 26

Şekil no : 8

Buluntu yeri : Taşkent Bölgesi

Tarihi : VII. – VIII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 125.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise bir tamga yer alır. Prens tasvirinin başında bir başlık (börk-miğfer) bulunur. Başlık, Katalog 5'teki örnekle benzer olarak, boyun bölgesine kadar uzanarak ters "L" biçimini almaktadır. 3. Tip, miğfer başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

	
Görsel No: 26	**Şekil No: 8 (A. Erdoğan)**

Katalog no : 9

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 27

Şekil no : 9

Buluntu yeri : (Kankatepe) Taşkent Bölgesi

Tarihi : VII. – VIII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 119.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise bir tamga yer alır. Prens tasvirinin başında bir başlık (börk-miğfer) bulunur. Başlık, Katalog 5'teki örnekle benzer olarak, boyun bölgesine kadar uzanarak ters "L" biçimini almaktadır. 3. Tip, miğfer başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 27

Şekil No: 9 (A. Erdoğan)

Katalog no : 10

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 28

Şekil no : 10

Buluntu yeri : Taşkent Bölgesi

Tarihi : VII. – VIII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 134.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise bir tamga ve etrafında "Çaç hükümdarının bakır/sarı sikkesidir" ifadesi yer alır. Prens tasvirinin başında bir başlık (börk-miğfer) bulunur. Başlık, iki yanda yukarı doğru kıvrılan birer boynuz biçimi ve bunların arasından yükselen hilal motifinden oluşmaktadır. Boynuzlu, 5. Tip başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 28

Şekil No: 10 (A. Erdoğan)

Katalog no : 11

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 29

Şekil no : 11

Buluntu yeri : Taşkent Bölgesi

Tarihi : VII. – VIII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 134.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise çatal biçimli bir tamga yer alır. Prens tasvirinin başında bir başlık (börk-miğfer) bulunur. Başlık, iki yanda yukarı doğru kıvrılan birer boynuz biçimi ve aralarına konumlandırılmış hilal motifinden oluşmaktadır. Boynuzlu, 5. Tip başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 29

Şekil No: 11 (A. Erdoğan)

Katalog no : 12

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 30

Şekil no : 12

Buluntu yeri : Taşkent Bölgesi

Tarihi : VII. – VIII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 134.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise bir tamga ve etrafında "Çaç hükümdarının bakır/sarı sikkesidir" ifadesi yer alır. Ön yüzdeki prens tasvirinin başında bir başlık (börk-miğfer) bulunur. Başlık, Katalog 11'deki örneğe benzer olarak, iki yanda yukarı doğru kıvrılan birer boynuz biçimi ve bu iki boynuz arasından yükselen hilal motifinden oluşmaktadır. Boynuzlu, 5. Tip başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 30

Şekil No: 12 (A. Erdoğan)

Katalog no : 13

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 31

Şekil no : 13

Buluntu yeri : (Kankatepe) Taşkent Bölgesi

Tarihi : VII. – VIII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 136.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise bir tamga ve tamganın her iki yanında "Hükümdar ve Sattaçar" ifadesi yer alır. Ön yüzdeki prens tasvirinin başında bir başlık bulunur. Başlık, yukarı doğru sivrilen, üçgene yakın biçimde bir külah şeklinde karşımıza çıkar. Başlık üzerinde herhangi bir süsleme öğesi yoktur. Sivri uçlu, 1. Tip başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 31

Şekil No: 13 (A. Erdoğan)

Katalog no : 14

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 32

Şekil no : 14

Buluntu yeri : Fergane Vadisi

Tarihi : VII. – VIII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 152.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise bir tamga ile etrafında "İlahi Kut (sahibi) Kağan" ifadesi yer alır. Ön yüzdeki prens tasvirinin başında bir başlık bulunur. Oval biçimli başlık, başın her iki yanından bir şerit halinde boyun hizasına kadar uzanmakta ve uç kısımları yuvarlak biçimde sonlanmaktadır. Başlığın alın hizasında ise tek sıra yuvarlak biçimli boncuk/mücevher sıraları görülmektedir. 9. Tip, münferit başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 32

Şekil No: 14 (A. Erdoğan)

Katalog no : 15

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 33

Şekil no : 15

Buluntu yeri : Afganistan

Tarihi : VIII. yüzyıl ilk çeyreği

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 205.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise bir tamga ile etrafında "İlahi Kut (sahibi) Kağan" ifadesi yer alır. Ön yüzdeki prens tasvirinin başında bir başlık bulunur. İki ince şerit üzerinde iki hilal benzeri motifle taçlanan başlık üst kısımda yuvarlak biçimli mücevher benzeri boncuklarla sonlanmaktadır. Ay/Güneş motifli, 6. Tip başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 33

Şekil No: 15 (A. Erdoğan)

Katalog no : 16

Adı **:** Sikke

Malzeme **:** Bakır

Görsel no **:** 34

Şekil no **:** 16

Buluntu yeri **:** Afganistan

Tarihi **:** VIII. yüzyıl ilk çeyreği

Kaynak **:** Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 216.

Tanımı **:** Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise ateş mihrabı ve her iki yanında kâhinler yer almaktadır. Prens tasvirinin başında bir başlık bulunur. İki ince şerit üzerinde iki hilal benzeri motifle taçlanan başlık üst kısımda yuvarlak biçimli mücevher benzeri boncuklarla sonlanmaktadır. Ay/Güneş motifli, 6. Tip başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

 Görsel No: 34	 **Şekil No: 16 (A. Erdoğan)**

Katalog no : 17

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 35

Şekil no : 17

Buluntu yeri : (Kabil) Afganistan

Tarihi : VIII. yüzyıl ilk çeyreği

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 215.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise ortada ateş mihrabı ile ateş mihrabının sağ ve solunda kâhinler yer alır. Ön yüzdeki prensin başında bir başlık bulunur. Kalın bir bant şeklinde dolanan tacın üzerinde mücevher olduğu düşünülen süsleme öğeleri görülmektedir. Tacın üst kısmı, her iki yanda uçlara doğru sivrilen üç dişli biçimle sonlanmaktadır. 9. Tip, münferit başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 35

Şekil No: 17 (A. Erdoğan)

Katalog no : 18

Adı : Sikke

Malzeme : Gümüş

Görsel no : 36

Şekil no : 18

Buluntu yeri : (Zabulistan) Afganistan

Tarihi : VII.-VIII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 231.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise ortada ateş mihrabı ile ateş mihrabının sağ ve solunda kâhinler yer alır. Ön yüzdeki prensin başında bir başlık bulunur. Kalın bir bant şeklinde yükselen tacın tepesinde her iki yöne doğru açılan kanat benzeri motif bulunmaktadır. 7. Tip, kanatlı başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 36

Şekil No: 18 (A. Erdoğan)

Katalog no : 19

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 37

Şekil no : 19

Buluntu yeri : (Kabil) Afganistan

Tarihi : VII.-VIII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 226.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise ortada ateş mihrabı ile ateş mihrabının sağ ve solunda kâhinler yer alır. Ön yüzdeki prensin başında bir taç bulunur. Taç, aşın her iki yanında açılmış birer kanat şeklindedir. 7. Tip, kanatlı başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 37

Şekil No: 19 (A. Erdoğan)

Katalog no : 20

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 38

Şekil no : 20

Buluntu yeri : Taşkent Bölgesi

Tarihi : VII.-VIII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 105.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise çatal biçimli bir tamga yer alır. Ön yüzdeki prensin başında bir taç bulunur. Taç, üst kenarı daha uzun olan dörtgen biçimli bir bant şeklindedir. İçerisi zikzak benzeri iç içe geçmiş üçgen motifleri ve içerlerinde noktalar bulunmaktadır. 8. Tip, diadem biçimli başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 38

Şekil No: 20 (A. Erdoğan)

Katalog no : 21

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 39

Şekil no : 21

Buluntu yeri : Taşkent Bölgesi

Tarihi : VII.-VIII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 105.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise çatal biçimli bir tamga yer alır. Ön yüzdeki prensin başında bir taç bulunur. Taç, üst kenarı daha uzun olan dörtgen biçimli bir bant şeklindedir. İçerisi zikzak benzeri iç içe geçmiş üçgen motifleri ve içerlerinde noktalar bulunmaktadır. 8. Tip, diadem biçimli başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 39

Şekil No: 21 (A. Erdoğan)

Katalog no : 22

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 40

Şekil no : 22

Buluntu yeri : (Kankatepe) Taşkent Bölgesi

Tarihi : VII.-VIII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 106.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise çatal biçimli bir tamga yer alır. Ön yüzdeki prensin başında bir taç bulunur. Taç, üst kenarı daha uzun olan dörtgen biçimli bir bant şeklindedir. İçerisi zikzak benzeri iç içe geçmiş üçgen motifleri ve içerlerinde noktalar bulunmaktadır. 8. Tip, diadem başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 40

Şekil No: 22 (A. Erdoğan)

Katalog no : 23

Adı : Heykel Başı

Malzeme : Taş

Görsel no : 41

Şekil no : 23

Buluntu yeri : Koşo Tsaydam,

Tarihi : VI.-VIII. yüzyıl (?)

Kaynak : Çoruhlu, *Kurganlar*, 560.

Tanımı : Kül Tigin'e atfedilen heykel başında bir başlık yer alır. Kalın bir bant şeridi üzerinde yükselen söz konusu yüksek başlığın üzerinde, başlığın tüm ön yüzünü kaplayan büyüklükte kanatlarını iki yana açmış, kabartma tekniğinde yırtıcı bir kuş motifi yer almaktadır. 9. Tip, münferit başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 41

Şekil No: 23 (A. Erdoğan)

Katalog no : 24

Adı : Heykel

Malzeme : Taş

Görsel no : 42

Şekil no : 24

Buluntu yeri : Koşo Tsaydam, Moğolistan

Tarihi : VIII. yüzyıl ilk yarısı

Kaynak : Anıl – Kubatbek. "Kırgızistan – Çu Bölgesinde Bulunmuş Kök Türk Dönemine Ait Üç Yeni Heykel", 160.

Tanımı : Bir Göktürk ileri geleni için yapıldığı düşünülen heykelin başında bir başlık yer alır (Dolama başlık (?)). Başlık, alın bölgesinde kıvrılarak iki sıra şerit halinde başın etrafını sarmaktadır. 9. Tip, münferit başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 42

Şekil No: 24 (A. Erdoğan)

Katalog no : 25

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 43

Şekil no : 25

Buluntu yeri : Belirtilmemiştir

Tarihi : VI. – IX. yüzyıllar

Kaynak : Mutlu, *Kırgızistan Tokmak-Burana'daki Taş Balballar*, 35-36.

Tanımı : Ön yüzünde kazıma tekniğiyle Umay Ana tasvirinin görüldüğü balbalın arka yüzü işlenmemiştir. Figürün başında üç boynuzlu taç bulunmaktadır. Dişli, 2. Tip başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 43

Şekil No: 25 (A. Erdoğan)

Katalog no : 26

Adı : Heykel

Malzeme : Taş

Görsel no : 44

Şekil no : 26

Buluntu yeri : Bayzak Bölgesi, Kazakistan

Tarihi : VI.-VIII. yüzyıl (?)

Kaynak : Çoruhlu, "Göktürk Sanatında Dini Nitelikli Heykeller", 123.

Tanımı : Ön yüzünde kazıma tekniğiyle bir baksı (şaman) tasvirinin görüldüğü balbalın arka yüzü işlenmemiştir. Figürün başında üç dilimli taç bulunmaktadır. Dişli, 2. Tip başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 44

Şekil No: 26 (A. Erdoğan)

Katalog no : 27

Adı : Tasvir

Malzeme : Kemik

Görsel no : 45

Şekil no : 27

Buluntu yeri : Suttu Bulak, Kırgızistan

Tarihi : VI.-VIII. yüzyıl (?)

Kaynak : Çoruhlu, "Göktürk Sanatında Dini Nitelikli Heykeller", 130.

Tanımı : Kemik eser üzerine kazıma tekniğinde işlenmiş bir erkek ve Umay tipinde kadın tasviridir. Kadın tasvirinin başında üç dilimli bir taç bulunmaktadır. Dişli, 2. Tip başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 45

Şekil No: 27 (A. Erdoğan)

Katalog no : 28

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 46

Şekil no : 28

Buluntu yeri : Belirtilmemiştir

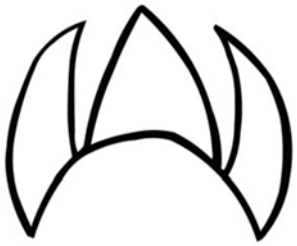
Tarihi : VI. – VIII. yüzyıllar

Kaynak : Yılmaz, *Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı*, 594.

Tanımı : Büst özellikleri ağır basan bir kadın heykelidir. Figürün başında üç boynuzlu taç bulunmaktadır. Dişli, 2. Tip başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 46

Şekil No: 28 (A. Erdoğan)

Katalog no : 29

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 47

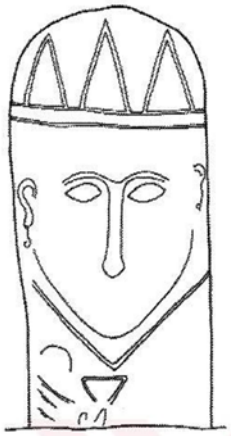
Şekil no : 29

Buluntu yeri : Belirtilmemiştir

Tarihi : VI. – VIII. yüzyıllar

Kaynak : Yılmaz, *Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı*, 595.

Tanımı : Büst özellikleri ağır basan bir kadın heykelidir. Figürün başında üç boynuzlu taç bulunmaktadır. Dişli, 2. Tip başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 47

Şekil No: 29 (A. Erdoğan)

Katalog no : 30

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 48

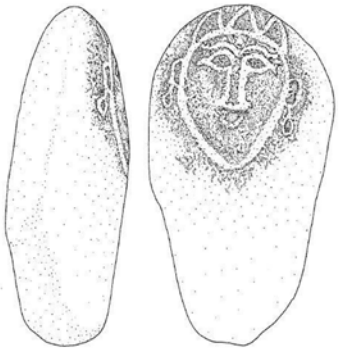
Şekil no : 30

Buluntu yeri : Kırgızistan, Ak-Suu Bölgesi

Tarihi : VI. – IX. yüzyıllar

Kaynak : Yılmaz, "Issık Göl'de Bulunmuş Göktürk Dönemine Ait Bir Kadın Heykeli", 545.

Tanımı : Büst özellikleri ağır basan bir kadın (?) veya Umay Ana (?) heykelidir. Figürün başında üç boynuzlu taç bulunmaktadır. Dişli, 2. Tip başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 48

Şekil No: 30 (A. Erdoğan)

Katalog no : 31

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 49

Şekil no : 31

Buluntu yeri : Kırgızistan, Çu Vadisi

Tarihi : VI. – IX. yüzyıllar

Kaynak : Kubarev, Древнетюркские изваяния из Апшиякты в Центральном Алтае, 96.

Tanımı : Ayakta duran bir kadın heykelidir. Figürün başında kabartma tekniğinde üç boynuzlu taç bulunmaktadır. Dişli, 2. Tip başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 49

Şekil No: 31 (A. Erdoğan)

Katalog no : 32

Adı : Figürin

Malzeme : Pişmiş Toprak

Görsel no : 50

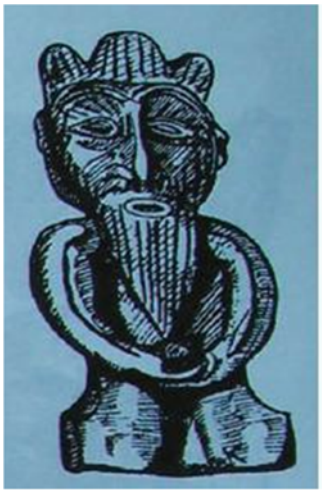
Şekil no : 32

Buluntu yeri : Kırgızistan, Çu Vadisi

Tarihi : VI. – VIII. yüzyıllar

Kaynak : Oktay Çerezci, Jale Özlem. "Göktürk Devri Pişmiş Toprak Figürinleri", 22.

Tanımı : Dizlerinin üzerinde oturan bir erkek heykelciği çizimidir. Figürün başında üç boynuzlu taç bulunmaktadır. Dişli, 2. Tip başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 44

Şekil No: 32 (A. Erdoğan)

Katalog no : 33

Adı : Duvar Resmi

Malzeme : Kaya

Görsel no : 51

Şekil no : 33

Buluntu yeri : Tamgalı Vadisi, Kazakistan

Tarihi : VI. – VIII. yüzyıllar

Kaynak : İbekeyeva, *Göktürk Devri Kazakistan Duvar Resimleri*, 126.

Tanımı : Göktürk devrine ait kaya resminde iki atlı asker tasviri yer almaktadır. Soldaki savaşçının başında bir başlık görülmektedir. Başlık, sivri külah şeklindedir. Sivri uçlu, 1. Tip başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 51

Şekil No: 33 (A. Erdoğan)

Katalog no : 34

Adı : Duvar Resmi

Malzeme : Kaya

Görsel no : 52

Şekil no : 34

Buluntu yeri : Eşkiölmes Dağı, Kazakistan

Tarihi : VI. – VIII. yüzyıllar

Kaynak : İbekeyeva, *Göktürk Devri Kazakistan Duvar Resimleri*, 141.

Tanımı : Göktürk devrine ait kaya resminde bir keçi ve asker bulunmaktadır. Askerin başında bir başlık bulunur. Başlık, üç dilimli tacı andırmaktadır. Dişli, 2. Tip başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 52

Şekil No: 34 (A. Erdoğan)

Katalog no : 35

Adı : Duvar Resmi

Malzeme : Kaya

Görsel no : 53

Şekil no : 35

Buluntu yeri : Khar Khanatyn Khad, Moğolistan

Tarihi : VI. – VII. yüzyıllar

Kaynak : Baumer, *The History of Central Asia*, Vol.2, 175.

Tanımı : Göktürk devrine ait kazıma tekniğinde kaya resminde iki atlı süvari yer almaktadır. Atları ve vücutları tamamen zırh kaplı her iki süvarinin de başında başlık bulunur. Başlıklar, uçlara doğru sivrilen iki boynuz biçimindedir. Boynuzlu, 5. Tip başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 53

Şekil No: 35 (A. Erdoğan)

Katalog no : 36

Adı : Figürin

Malzeme : Pişmiş Toprak

Görsel no : 54

Şekil no : 36

Buluntu yeri : Shooron Dov, Moğolistan

Tarihi : VII. yüzyıl

Kaynak : Yılmaz,"On the Burial Mounds of Ulaan Khermin Shoroon Bumbagar (Maykhan Uul) and Shoroon Dov in Mongolia", 5.

Tanımı : Göktürk devrine ait pişmiş topraktan, kalıp tekniğinde kadın ve erkek figürin örnekleridir. Erkek figürinin başında bir başlık bulunur. Başlık sivri uçlu, külah şeklindedir. Sivri uçlu, 1. Tip başlıklar içerisinde ele alınmıştır.

Görsel No: 54

Şekil No: 36 (A. Erdoğan)

Katalog no : 37

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 55

Şekil no : 37

Buluntu yeri : Kankatepe (Taşkent Bölgesi)

Tarihi : VII.-VIII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 131.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise merkezde bir tamga ile onun etrafında "Çaç hükümdarının bakır/sarı sikkesi" ifadesi bulunur. Ön yüzde bulunan prensin sağ kulağında bir küpe vardır. Küpenin köprü kısmına eklenen pandantifte üst üste geçirilmiş, biri daha küçük ve diğeri daha büyük olmak üzere iki yuvarlak biçimli boncuk yer alır. Yedi grupta değerlendirilen küpelerin ilk iki grubunu pandantifli küpeler oluşturmakta ve pandantif boyunun kısa ya da uzun olmasına göre birinci ve ikinci grup olarak ayrılmaktadır. Dolayısıyla söz konusu küpe, biçimi itibarıyla uzun pandantifli birinci grup küpelere benzemektedir.

	
Görsel No: 55	**Şekil No: 37 (A. Erdoğan)**

Katalog no : 38

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 56

Şekil no : 38

Buluntu yeri : Kankatepe (Taşkent Bölgesi)

Tarihi : VII.-VIII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 136.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise sağında "Sattaçar" ve solunda ise "Hükümdar" ifadesi yer alan tamga bulunur. Prensin sol kulağındaki küpe net olarak görülmektedir. Küpenin köprü bölümü seçilememekle birlikte *Katalog 37*'deki örnekteki gibi biri küçük ve büyük olmak üzere iki yuvarlak biçimli boncuktan oluşur. Görünüş itibari ile birinci grubu oluşturan uzun pandantifli küpelere benzemektedir. Yine de köprü kısmının kesin olarak tanımlanamaması sebebiyle, aslında saça ya da kıyafete iliştirilen ve iki adet spiral diskten meydana gelen "S" görünümlü yedinci grup küpeler arasında da değerlendirilmesi mümkündür.

 Görsel No: 56	 **Şekil No: 38 (A. Erdoğan)**

Katalog no : 39

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 57

Şekil no : 39

Buluntu yeri : Fergane Vadisi

Tarihi : VII.-VIII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 152.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir hükümdar başı tasviri, arka yüzünde ise merkezde bir tamga ve etrafını saat yönüne ters dolanan Soğdca yazı yer alır. Ön yüzde bulunan hükümdarın sol kulağında görülen küpe, köprü kısmına eklenen pandantifte üst üste geçirilmiş, birbirine benzer boyutlarda iki yuvarlak boncuktan oluşur. Küpe, uzun pandantifli birinci grup küpelere benzer bir biçim göstermektedir.

Görsel No: 57

Şekil No: 39 (A. Erdoğan)

Katalog no : 40

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 58

Şekil no : 40

Buluntu yeri : Kankatepe (Taşkent Bölgesi)

Tarihi : VII.-VIII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 153.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir hükümdar başı tasviri, arka yüzünde ise merkezde bir tamga ile tamgayı saat yönüne ters dolanan "İlahi Kut" ifadesi bulunur. Ön yüzde bulunan hükümdarın sol kulağındaki küpede, birbirine benzer boyutlarda iki yuvarlak biçimli boncuk görülmektedir. Küpenin köprü kısmının seçilememesi dolayısıyla *Katalog 39*'deki örneğe benzer şekilde birinci grubu oluşturan uzun pandantifli küpeler veya "S" görünümlü yedinci grup küpeler arasında değerlendirmek mümkündür.

	
Görsel No: 58	**Şekil No: 40 (A. Erdoğan)**

Katalog no : 41

Adı : Sikke

Malzeme : Gümüş

Görsel no : 59

Şekil no : 41

Buluntu yeri : Afganistan

Tarihi : VIII. yüzyıl ilk çeyreği

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 206.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri ile sağında "Yüce Şah" ifadesi, arka yüzünde ise bir prens başı ve iki yanında "Horosan hükümdarı Tegin" ifadeleri yer almaktadır. Ön yüzde bulunan prensin sağ kulağında bir küpe bulunur. Küpenin köprü kısmına eklenen pandantifte üst üste geçirilmiş, biri daha küçük ve diğeri daha büyük olmak üzere iki yuvarlak boncuk yer alır. Biçim itibarıyla uzun pandantifli birinci grup küpeler içerisinde değerlendirilebilir.

Görsel No: 59

Şekil No: 41 (A. Erdoğan)

Katalog no : 42

Adı : Sikke

Malzeme : Gümüş

Görsel no : 60

Şekil no : 42

Buluntu yeri : Afganistan

Tarihi : VIII. yüzyıl ilk çeyreği

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 207.

Tanımı : *Katalog 5*'teki örneğe benzer olarak sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri ile sağında "Yüce Şah" ifadesi, arka yüzünde ise bir prens başı ve iki yanında "Horosan hükümdarı Tegin" ifadeleri yer almaktadır. Ön yüzde bulunan prensin sağ kulağında bir küpe bulunur. Küpenin köprü kısmına eklenen pandantifte üst üste geçirilmiş, biri daha küçük ve diğeri daha büyük olmak üzere iki yuvarlak boncuk yer alır. Biçim itibarıyla uzun pandantifli birinci grup küpeler içerisinde değerlendirilebilir.

Görsel No: 60

Şekil No: 42 (A. Erdoğan)

Katalog no : 43

Adı : Sikke

Malzeme : Gümüş

Görsel no : 61

Şekil no : 43

Buluntu yeri : Afganistan

Tarihi : VIII. yüzyıl ilk çeyreği

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 208.

Tanımı : *Katalog 5* ve *6*'daki örneklerin bir diğer benzeri olarak, sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri ile sağında "Yüce Şah" ifadesi, arka yüzünde ise bir prens başı ve iki yanında "Horosan hükümdarı Tegin" ifadeleri yer almaktadır. Ön yüzde bulunan prensin sağ kulağında bir küpe bulunur. Küpe; damla biçimine yakın köprünün yukarı kısmına yerleştirilen bilye biçiminde emitasyon boncuk (fiksatör) ile köprü altındaki yuvarlak bir boncuktan oluşmaktadır. Kısa pandantifli ikinci grup küpeler arasında değerlendirmek mümkündür.

Görsel No: 61

Şekil No: 43 (A. Erdoğan)

Katalog no : 44

Adı : Sikke

Malzeme : Gümüş

Görsel no : 62

Şekil no : 44

Buluntu yeri : Kapisa-Kabil, Afganistan

Tarihi : VIII. yüzyıl ilk çeyreği

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 208.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri ile sağında "Yüce Şah" ifadesi, arka yüzünde ise bir prens başı ve iki yanında "Horosan hükümdarı Tegin" ifadeleri yer almaktadır. Ön yüzde bulunan prensin sağ kulağında bir küpe bulunur. Küpenin köprü kısmına eklenen pandantifte üst üste geçirilmiş, biri daha küçük ve diğeri daha büyük olmak üzere iki yuvarlak boncuk yer alır. Biçim itibarıyla uzun pandantifli birinci grup küpeler içerisinde değerlendirilebilir.

Görsel No: 62

Şekil No: 44 (A. Erdoğan)

Katalog no : 45

Adı : Sikke

Malzeme : Gümüş

Görsel no : 63

Şekil no : 45

Buluntu yeri : Kapisa-Kabil, Afganistan

Tarihi : VIII. yüzyıl ilk çeyreği

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 217.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri ile sağında "Cesur, Yiğit" ifadesi, arka yüzünde ise merkezde ateş mihrabı ve mihrabın sağ ve sol taraflarında kâhinler yer alır. Ön yüzde bulunan prensin sağ kulağında bir küpe bulunur. Küpenin köprü kısmına eklenen pandantifte üst üste geçirilmiş, benzer boyutlarda iki yuvarlak boncuk yer alır. Biçim itibarıyla uzun pandantifli birinci grup küpeler içerisinde değerlendirilebilir.

	
Görsel No: 63	**Şekil No: 45 (A. Erdoğan)**

Katalog no : 46

Adı : Sikke

Malzeme : Gümüş

Görsel no : 64

Şekil no : 46

Buluntu yeri : Kabil? Afganistan

Tarihi : VIII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 223.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise merkezde ateş mihrabı ve mihrabın sağ ve sol taraflarında kahinler yer alır. Ön yüzde bulunan prensin sağ kulağında bir küpe bulunur. Küpenin köprü kısmına eklenen pandantifte üst üste geçirilmiş, benzer boyutlarda iki yuvarlak boncuk yer alır. Biçim itibarıyla uzun pandantifli birinci grup küpeler içerisinde değerlendirilebilir.

Görsel No: 64

Şekil No: 46 (A. Erdoğan)

Katalog no : 47

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 65

Şekil no : 47

Buluntu yeri : Belirtilmemiştir

Tarihi : VI. – IX. yüzyıllar

Kaynak : Mutlu, *Kırgızistan Tokmak-Burana'daki Taş Balballar*, 35-36.

Tanımı : Ön yüzünde kazıma tekniğiyle Umay Ana tasvirinin görüldüğü balbalın arka yüzü işlenmemiştir. Figürün kulağındaki küpeler stilize olarak gösterilmiştir. Küpenin pandantif çubuğu ile damla benzeri biçimli bir boncuk seçilebilse de küpe yalnızca bu iki bölümden meydana gelmemektedir. Bu durum, Koybalı Kurganında bulunan ve kanadıyla birlikte tasvir edilmiş Umay figürlü küpeyi akla getirir.[122] Söz konusu küpe altıncı grubu oluşturan figürlü küpeler içerisinde yer alabileceği gibi stilize bir motifin tasvir edilmiş olması da mümkündür.

Görsel No: 65

Şekil No: 47 (A. Erdoğan)

[122] Oktay Çerezci, *Orta ve İç Asya'da VI. – IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı,* 302.

Katalog no : 48

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 66

Şekil no : 48

Buluntu yeri : Moğolistan, Bayan Ölgii-Tsagaan nuur

Tarihi : VI. – VIII. yüzyıllar

Kaynak : Yılmaz, *Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı*, 524.

Tanımı : Ayakta duran savaşçı bir erkek heykelidir. Figürün her iki kulağında küpe bulunur. Küpenin pandantif çubuğu ve yuvarlak boncukla sonlandığı görülmektedir. Biçim itibarıyla uzun pandantifli birinci grup küpeler içerisinde değerlendirilebilir.

Görsel No: 66

Şekil No: 48 (A. Erdoğan)

Katalog no : 49

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 67

Şekil no : 49

Buluntu yeri : Moğolistan, Bayan Ölgii-Sargaliin kolbai

Tarihi : VI. – VIII. yüzyıllar

Kaynak : Yılmaz, *Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı*, 526.

Tanımı : Ayakta duran savaşçı bir erkek heykelidir. Figürün sağ kulağında bir küpe bulunur. Küpe, yuvarlak biçimli köprü ile köprü altındaki yuvarlak bir boncuktan oluşmaktadır. Kısa pandantifli ikinci grup küpeler arasında değerlendirmek mümkündür.

Görsel No: 67

Şekil No: 49 (A. Erdoğan)

Katalog no : 50

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 68

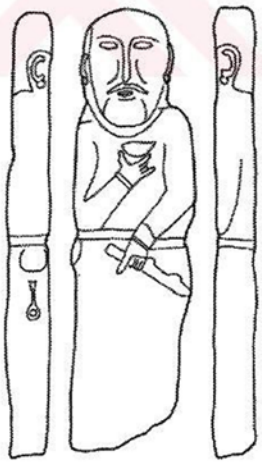
Şekil no : 50

Buluntu yeri : Moğolistan, Bayan Ölgii

Tarihi : VI. – VIII. yüzyıllar

Kaynak : Yılmaz, *Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı*, 537.

Tanımı : Ayakta duran savaşçı bir erkek heykelidir. Figürün her iki kulağında küpe bulunur. Küpe yuvarlak, düz sade halka biçimindedir. Üçüncü grup küpeler arasında değerlendirilebilir. Bu grup küpelerin sökülebilen pandantiflere sahip olduğu düşünülmektedir.

Görsel No: 68

Şekil No: 50 (A. Erdoğan)

Katalog no : 51

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 69

Şekil no : 51

Buluntu yeri : Kırgızistan, Çu Vadisi

Tarihi : VI. – VIII. yüzyıllar

Kaynak : Yılmaz, *Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı*, 593.

Tanımı : Ayakta duran savaşçı bir kadın (?) heykelidir. Figürün her iki kulağında küpe bulunur. Küpenin uzun bir pandantif ile pandantifin alt kısmına eklenen boncuk kısmı seçilebilmektedir. Boncuk, stilize bir motif veya işlemeyi andıran üç dilimli bir biçim oluşturur.

Görsel No: 69

Şekil No: 51 (A. Erdoğan)

Katalog no : 52

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 70

Şekil no : 52

Buluntu yeri : Belirtilmemiştir

Tarihi : VI. – VIII. yüzyıllar

Kaynak : Yılmaz, *Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı*, 594.

Tanımı : Büst özellikleri ağır basan kadın heykelidir. Figürün her iki kulağında küpe bulunur. Küpe yuvarlak, düz sade halka biçimindedir. Üçüncü grup küpeler arasında değerlendirilebilir. Bu grup küpelerin sökülebilen pandantiflere sahip olduğu düşünülmektedir.

Görsel No: 70

Şekil No: 52 (A. Erdoğan)

Katalog no : 53

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 71

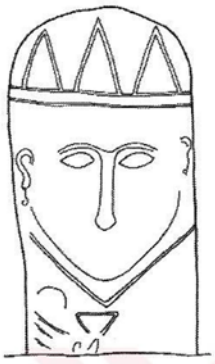
Şekil no : 53

Buluntu yeri : Belirtilmemiştir

Tarihi : VI. – VIII. yüzyıllar

Kaynak : Yılmaz, *Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı*, 596.

Tanımı : Büst özellikleri ağır basan bir kadın heykelidir. Figürün her iki kulağında küpe bulunur. Küpe; uzun bir pandantif çubuğu ve oval biçimli boncuktan meydana gelmektedir. Biçim itibarıyla uzun pandantifli birinci grup küpeler içerisinde değerlendirilebilir.

Görsel No: 71

Şekil No: 53 (A. Erdoğan)

Katalog no : 54

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 72

Şekil no : 54

Buluntu yeri : Kırgızistan, Çu Vadisi

Tarihi : VI. – IX. yüzyıllar

Kaynak : Yılmaz – Kubatbek. "Kırgızistan – Çu Bölgesinde Bulunmuş Kök Türk Dönemine Ait Üç Yeni Heykel", 160.

Tanımı : Ayakta duran savaşçı bir erkek heykelidir. Figürün her iki kulağında kabartma tekniğinde küpe bulunur. Küpe, kısa bir pandantif çubuğu ve yuvarlak biçimli bir boncuktan oluşmaktadır. Kısa pandantifli ikinci grup küpeler arasında değerlendirmek mümkündür.

Görsel No: 72

Şekil No: 54 (A. Erdoğan)

Katalog no : 55

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 73

Şekil no : 55

Buluntu yeri : Kırgızistan, Çu Vadisi

Tarihi : VI. – IX. yüzyıllar

Kaynak : Yılmaz – Kubatbek. "Kırgızistan – Çu Bölgesinde Bulunmuş Kök Türk Dönemine Ait Üç Yeni Heykel", 161.

Tanımı : Ayakta duran bir erkek heykelidir. Figürün her iki kulağında kabartma tekniğinde küpe bulunur. Küpe; köprü, kısa pandantif çubuğu ve ona eklenen biri küçük diğeri büyük olmak üzere yuvarlak biçimli iki boncuktan oluşmaktadır. Kısa pandantifli ikinci grup küpeler arasında değerlendirmek mümkündür.

Görsel No: 73

Şekil No: 55 (A. Erdoğan)

Katalog no : 56

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 74

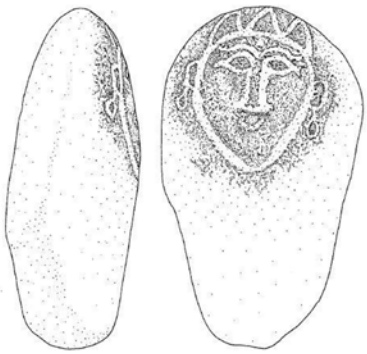
Şekil no : 56

Buluntu yeri : Kırgızistan, Ak-Suu Bölgesi

Tarihi : VI. – IX. yüzyıllar

Kaynak : Yılmaz, "Issık Göl'de Bulunmuş Göktürk Dönemine Ait Bir Kadın Heykeli", 545.

Tanımı : Büst özellikleri ağır basan bir kadın (?) veya Umay Ana (?) heykelidir. Figürün her iki kulağında küpe bulunur. Küpe; uzun bir pandantif çubuğu ve oval biçimli büyük bir boncuktan meydana gelmektedir. Biçim itibarıyla uzun pandantifli birinci grup küpeler içerisinde değerlendirilebilir.

Görsel No: 74

Şekil No: 56 (A. Erdoğan)

Katalog no : 57

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 75

Şekil no : 57

Buluntu yeri : Kırgızistan, Çu Vadisi

Tarihi : VI. – IX. yüzyıllar

Kaynak : Kubarev, Древнетюркские изваяния из Апшиякты в Центральном Алтае, 96.

Tanımı : Ayakta duran bir kadın heykelidir. Figürün her iki kulağında kabartma tekniğinde küpe bulunur. Küpe, köprü, uzun pandantif çubuğu ve ona eklenen yuvarlak biçimli büyük bir boncuktan oluşmaktadır. Biçim itibarıyla uzun pandantifli birinci grup küpeler içerisinde değerlendirilebilir.

Görsel No: 75

Şekil No: 57 (A. Erdoğan)

Katalog no : 58

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 76

Şekil no : 58

Buluntu yeri : Ak-Tal (?)

Tarihi : VI. – IX. yüzyıllar

Kaynak : Kubarev, Каменные изваяния древних тюрок южной сибипи, 72.

Tanımı : Ayakta duran savaşçı bir erkek heykelidir. Figürün her iki kulağında kabartma tekniğinde küpe bulunur. Küpe; köprü, uzun pandantif çubuğu ve ona eklenen yuvarlak biçimli büyük bir boncuktan oluşmaktadır. Biçim itibarıyla uzun pandantifli birinci grup küpeler içerisinde değerlendirilebilir.

Görsel No: 76

Şekil No: 58 (A. Erdoğan)

Katalog no : 59

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 77

Şekil no : 59

Buluntu yeri : Taşkent Bölgesi

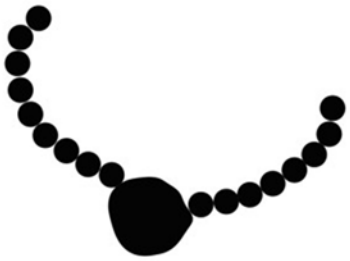
Tarihi : VII. yüzyıl başı – VIII. yüzyıl ilk yarısı

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 91.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise merkezde bir tamga ile tamganın etrafında "bu sikke Çaç hükümdarı Tegin'indir" ifadesi yer alır. Ön yüzde bulunan prensin boynunda bir kolye bulunmaktadır. Kolye; zincir veya sicime geçirilmiş yuvarlak biçimli bir pandantiften meydana gelmektedir. Bu kolye ucunun sikke veya değerli bir taş olduğu düşünülebilir.

Görsel No: 77

Şekil No: 59 (A. Erdoğan)

Katalog no : 60

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 78

Şekil no : 60

Buluntu yeri : Taşkent Bölgesi

Tarihi : VII. – VIII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 97.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise merkezde bir tamga ile bunun etrafında "bu sikke Çaç hükümdarı... (?)" ifadesi yer alır. Ön yüzde bulunan prensin boynunda bir kolye bulunmaktadır. Kolye, zincir ya da sicim ve onun ortasına geçirilmiş içinde asimetrik çarpı şekli bulunan ve zarf formunu andıran kare bir pandantiften oluşur.

	
Görsel No: 78	**Şekil No: 60 (A. Erdoğan)**

Katalog no : 61

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 79

Şekil no : 61

Buluntu yeri : Taşkent Bölgesi

Tarihi : VI. – VII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 113.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise merkezde bir tamga ile tamganın etrafında "Çaç hükümdarı N/Zirt (tarafından) yapılan sikke" ifadesi yer alır. Ön yüzde bulunan prensin boynunda bir kolye bulunmaktadır. Kolye, birleşmeyen halka biçimli, pandantifsiz bir zincirden oluşur. Zincirin ön yüzde birleşmeyen her iki ucu eğelenerek oluşturulan yuvarlak biçimle sonlanmaktadır.

Görsel No: 79

Şekil No: 61 (A. Erdoğan)

Katalog no : 62

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 80

Şekil no : 62

Buluntu yeri : Taşkent Bölgesi

Tarihi : VII. – VIII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 124.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise merkezde bir tamga ile tamganın etrafında "Hükümdarı N/Zirt (tarafından) yapılan sikke" ifadesi yer alır. Ön yüzde bulunan prensin boynunda bir kolye bulunmaktadır. Kolye, *Katalog 61*'e benzer şekilde, birleşmeyen halka biçimli, pandantifsiz bir zincirden oluşur. Zincirin ön yüzde birleşmeyen her iki ucu eğelenerek oluşturulan yuvarlak biçimle sonlanmaktadır.

Görsel No: 80

Şekil No: 62 (A. Erdoğan)

Katalog no : 63

Adı : Sikke

Malzeme : Gümüş

Görsel no : 81

Şekil no : 63

Buluntu yeri : Afganistan

Tarihi : VII. yüzyıl ilk çeyreği (?)

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 206.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise merkezde bir prens başı ile onun yanında "Horosan hükümdarı Tegin" ifadesi yer alır. Sikkenin her iki yüzündeki prens tasvirinin de boynunda kolye bulunmaktadır. Ön yüzde bulunan prensin boynundaki kolye, zincir veya sicime geçirilmiş boncuklar (?) ile yuvarlak biçimli bir pandantiften meydana gelmektedir. Kolye ucu, merkezde bir yuvarlak boncuk ve çevresini dolanan boncuklarla bir çiçek motifini andırır. Arka yüzde bulunan prensin boynundaki kolye ise pandantifsiz, zincir veya sicime geçirilmiş boncuklardan (?) oluşur. Arka yüzde, prensin boynundaki kolyeye ek olarak göğüs ve omuz kısımlarına denk gelen tasarım dikkat çekmektedir. Her iki omuzda da yatay "V" şeklini alan iki sıra boncuk dizisi ve göğüs kısmında, merkezde bir yuvarlak boncuk ve çevresini dolanan boncuklarla çiçek benzeri bir motif yer alır. Bu süsleme detayları, kıyafetin bir parçası olarak görülebilir. Ancak heykellerden yola çıkılarak tespit edilen geniş yakalı Göktürk kaftanlarının varlığı, söz konusu motiflerin aynı zamanda takıp-çıkarılabilen yaka pulu/süsü olarak da değerlendirilebileceğine işaret etmektedir.

	
Görsel No: 81	**Şekil No: 63 (A. Erdoğan)**

Katalog no : 64

Adı : Sikke

Malzeme : Gümüş

Görsel no : 82

Şekil no : 64

Buluntu yeri : Afganistan

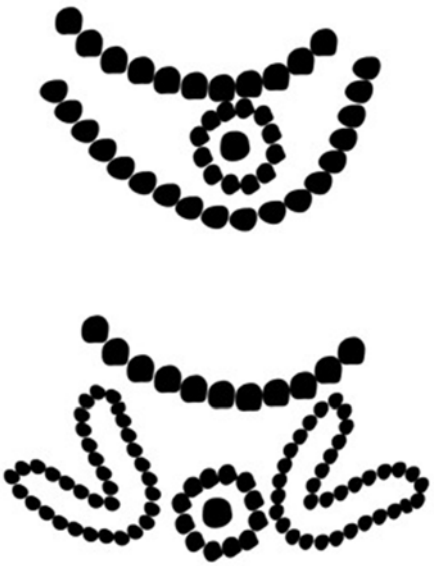
Tarihi : VIII. yüzyıl ilk çeyreği (?)

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 207.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise merkezde bir prens başı ile onun yanında "Horosan hükümdarı Tegin" ifadesi yer alır. Sikkenin her iki yüzündeki prens tasvirinin de boynunda kolye bulunmaktadır. Ön yüzde bulunan prensin boynunda birincisi zincir veya sicime geçirilmiş boncuklar (?) ile merkezde bir yuvarlak boncuk ve çevresini dolanan boncuklarla çiçek benzeri motifli bir pandantiften; ikincisi ise pandantifsiz, zincir veya sicime geçirilmiş boncuklardan (?) oluşan iki kolye görülür. Arka yüzde bulunan prensin boynundaki kolye ise pandantifsiz, zincir veya sicime geçirilmiş boncuklardan (?) oluşur. Arka yüzde, prensin boynundaki kolyeye ek olarak göğüs ve omuz kısımlarına denk gelen; her iki omuzda da yatay "V" şeklini alan iki sıra boncuk dizisi ve göğüs kısmında merkezde bir yuvarlak boncuk ve çevresini dolanan boncuklarla çiçek benzeri bir motifle sonlanan tasarım *Katalog 63*'teki örnekle benzerdir. Takıp-çıkarılabilen yaka pulu/süsü olarak da değerlendirilebilir.

Görsel No: 82

Şekil No: 64 (A. Erdoğan)

Katalog no : 65

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 83

Şekil no : 65

Buluntu yeri : Kabil? Afganistan

Tarihi : VIII. yüzyılın ilk çeyreği

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 214.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise merkezde ateş mihrabı ve onun sağ ve sol yanlarında kâhinler yer alır. Ön yüzde bulunan prensin boynunda bir mücevher bulunmaktadır. Kolye, zincir veya sicime muhtemelen kısa pandantif çubuklarıyla eklenen yuvarlak biçimli boncuklardan (değerli taşlar?) oluşur.

Görsel No: 83

Şekil No: 65 (A. Erdoğan)

Katalog no : 66

Adı : Sikke

Malzeme : Bakır

Görsel no : 84

Şekil no : 66

Buluntu yeri : Kabil? Afganistan

Tarihi : VIII. yüzyılın ilk çeyreği

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 215.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise merkezde ateş mihrabı ve onun sağ ve sol yanlarında kâhinler yer alır. Ön yüzde bulunan prensin boynunda *Katalog 65*'teki örneğe benzer bir mücevher bulunmaktadır. Kolye, zincir veya sicime, muhtemelen kısa pandantif çubuklarıyla eklenmiş yuvarlak biçimli boncuklardan (değerli taşlar?) oluşur.

Görsel No: 84

Şekil No: 66 (A. Erdoğan)

Katalog no : 67

Adı : Sikke

Malzeme : Gümüş

Görsel no : 85

Şekil no : 67

Buluntu yeri : Kapisa- Kabil? Afganistan

Tarihi : VIII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 220.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise merkezde ateş mihrabı ve onun sağ ve sol yanlarında kahinler yer alır. Ön yüzde bulunan prensin boynunda bir kolye bulunur. Kolye; zincir veya sicime ile merkezde boncuk sıralarıyla "T" şeklini alan bir pandantiften oluşmaktadır. Kolye pandantifi, pandantif çubuğuna eklenen yuvarlak biçimli büyük bir boncukla sonlanır. Merkezdeki pandantif çubuğunun her iki yanında ise muhtemelen kısa pandantif çubuklarıyla, kolyeye birer küçük boncuk daha eklenmiş ve kolye pandantifi bu eklemelerle "T" şekli oluşturmuştur.

Görsel No: 85

Şekil No: 67 (A. Erdoğan)

Katalog no : 68

Adı : Sikke

Malzeme : Gümüş

Görsel no : 86

Şekil no : 68

Buluntu yeri : Seistan? Afganistan

Tarihi : VIII. yüzyıl başı

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 229.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise merkezde ateş mihrabı ve onun sağ ve sol yanlarında kâhinler yer alır. Ön yüzde bulunan prensin boynunda bir kolye bulunur. Kolye, zincir veya sicime eklenen boncuklar ile merkezde, muhtemelen pandantif çubuklarıyla kolyeye eklenen, ortadaki daha uzun ve her iki yanındaki daha kısa olmak üzere üç adet yuvarlak biçimli boncuktan meydana gelen pandantifle sonlanır. Prensin her iki omzundan göğsüne doğru yönelen iki sıra boncuk sırasının (?) devamı izlenemediğinden bunların kolye ya da önceki örneklere benzer şekilde kıyafet detayı veya yaka pulu/süsü olup olmadığı yorumlanamamaktadır.

Görsel No: 86

Şekil No: 68 (A. Erdoğan)

Katalog no : 69

Adı : Sikke

Malzeme : Gümüş

Görsel no : 87

Şekil no : 69

Buluntu yeri : Zabulistan, Afganistan

Tarihi : VII- VIII. yüzyıl

Kaynak : Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, 231.

Tanımı : Sikkenin ön yüzünde bir prens başı tasviri, arka yüzünde ise merkezde ateş mihrabı ve onun sağ ve sol yanlarında kahinler yer alır. Ön yüzde bulunan prensin boynunda bir kolye bulunur. Kolye; pandantifsiz, zincir ya da sicime geçirilmiş yuvarlak biçimli boncuklardan oluşmaktadır.

Görsel No: 87

Şekil No: 69 (A. Erdoğan)

Katalog no : 70

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 88

Şekil no : 70

Buluntu yeri : Kırgızistan, Çu Vadisi

Tarihi : VI. – IX. yüzyıllar

Kaynak : Kubarev, Древнетюркские изваяния из Апшиякты в Центральном Алтае, 96.

Tanımı : Ayakta duran bir kadın heykelidir. Figürün boynunda kabartma tekniğinde kolye yer alır. Kolye; zincir ya da sicimin merkezine geçirilmiş, ortadaki kareye yakın ve onun her iki yanında birer yuvarlak biçimli olmak üzere toplam üç adet boncuktan (değerli taş?) oluşmaktadır.

Görsel No: 88

Şekil No: 70 (A. Erdoğan)

Katalog no : 71

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 89

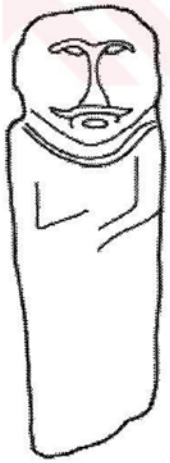
Şekil no : 71

Buluntu yeri : Moğolistan, Bayan Ölgii

Tarihi : VI. – VIII. yüzyıllar

Kaynak : Yılmaz, *Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı*, 548.

Tanımı : Ayakta duran bir erkek heykelidir. Figürün boynunda bir kolye bulunmaktadır. Kolye; pandantifsiz bir zincir ya da sicimden meydana gelmektedir.

Görsel No: 89

Şekil No: 71 (A. Erdoğan)

Katalog no : 72

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 90

Şekil no : 72

Buluntu yeri : Kırgızistan, Tokmak

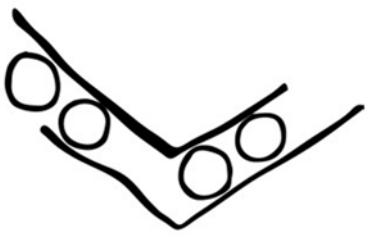
Tarihi : VI. – VIII. yüzyıllar

Kaynak : Yılmaz, *Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı*, 581.

Tanımı : Ayakta duran bir kadın heykelidir. Figürün boynunda bir gerdanlık bulunmaktadır. Kolye; bir zincir ya da sicime geçirilmiş yuvarlak biçimli iri boncuklardan oluşmaktadır. Söz konusu iri yuvarlak boncuklar sikke ya da değerli taş sıraları olarak değerlendirilebilir.

Görsel No: 90

Şekil No: 72 (A. Erdoğan)

Katalog no : 73

Adı : Figürin

Malzeme : Pişmiş Toprak

Görsel no : 91

Şekil no : 73

Buluntu yeri : Belirtilmemiştir

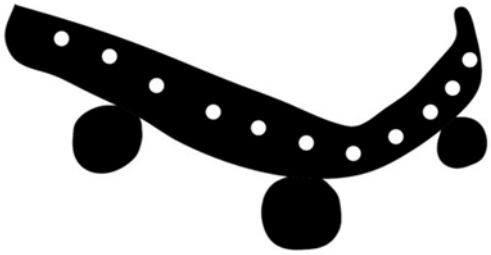
Tarihi : VI. – VII. yüzyıllar

Kaynak : Oktay Çerezci, "Göktürk Devri Pişmiş Toprak Figürinleri", 28.

Tanımı : Pişmiş toprak, kalıp tekniğinde erkek heykelciğidir. Heykelin boynunda kolye bulunur. Kolye, kalın bir sicime pandantif çubukları ile eklenmiş üç adet yuvarlak biçimli süsleme öğesi/taş ile sicim üzerinde sıralanmış yuvarlağa benzer biçimli küçük taş sıralarından meydana gelir.

Görsel No: 91

Şekil No: 73 (A. Erdoğan)

Katalog no : 74

Adı : Figürin

Malzeme : Pişmiş Toprak

Görsel no : 92

Şekil no : 74

Buluntu yeri : Taylak, Semerkant Bölgesi

Tarihi : VII. – VIII. yüzyıllar

Kaynak : Oktay Çerezci, "Göktürk Devri Pişmiş Toprak Figürinleri", 28.

Tanımı : Pişmiş toprak, kalıp tekniğinde erkek heykel başıdır. Heykelin boynunda kolye bulunur. Kolye, kalın bir sicime pandantif çubukları ile eklenmiş yuvarlak biçimli süsleme öğesi/taş sıralarından meydana gelir.

Görsel No: 92

Şekil No: 74 (A. Erdoğan)

Katalog no : 75

Adı : Duvar Resmi

Malzeme : Taş

Görsel no : 93

Şekil no : 75

Buluntu yeri : Varkhuman Sarayı, Semerkant-Özbekistan

Tarihi : VII. yüzyıl ortaları

Kaynak : Yabalak, *Afrasyab Duvar Resimlerinin İkonografik Çözümlemesi*, 140.

Tanımı : Soğdlu hükümdar Varkhuman'ın sarayının batı duvar rekonstrüksiyon örneğinde, bağdaş kurmuş şekilde oturan bir Türk hükümdar resmedilmiştir. Hükümdarın boynunda bir kolye bulunur. Kolye, zincir veya sicime geçirilen bir pandantiften oluşmaktadır. Kolye pandantifi, pandantif çubuğuna eklenen bir küçük ile yuvarlak biçimli büyük bir boncukla sonlanır.

Görsel No: 93

Şekil No: 75 (A. Erdoğan)

Katalog no : 76

Adı : Duvar Resmi

Malzeme : Taş

Görsel no : 94

Şekil no : 76

Buluntu yeri : Pencikent Sarayı, Tacikistan

Tarihi : VII.-VIII. yüzyıl

Kaynak : Uzun, *Erken Devir Türk Sanatında Kadın Figürü*, 180.

Tanımı : Atlar üzerinde erkek ve kadın tasvirleridir. Figürün boynunda kolye bulunmaktadır. Taş/Boncuk sıralarından oluşan kolye merkezde üç uzun pandantif çubuğuna eklenen damla biçimli taşlarla sonlanmaktadır.

Görsel No: 94

Şekil No: 76 (A. Erdoğan)

Katalog no : 77

Adı : Taş Baba

Malzeme : Taş

Görsel no : 95

Şekil no : 77

Buluntu yeri : Khemechik, Tyva (Tuva)

Tarihi : VIII. – IX. yüzyıllar

Kaynak : http://history.novosibdom.ru/node/57

Tanımı : Taş baba heykelidir. Heykelin belinde bir kemer bulunur. Kemer üzerinde kareye yakın pullar görülmektedir. Biçimi itibariyle Tip 3 kemerleri ile benzerlik gösterir.

Görsel No: 95

Şekil No: 77 (A. Erdoğan)

Katalog no : 78

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 96

Şekil no : 78

Buluntu yeri : Moğolistan, Bayan Ölgii

Tarihi : VI. – VIII. yüzyıllar

Kaynak : Yılmaz, *Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı*, 540.

Tanımı : Ayakta duran bir erkek heykelidir. Figürün belinde bir kemer bulunur. Kemerin üzerinde yuvarlak biçimli pullar görülmektedir. Biçim itibariyle Tip 1 kemerleriyle benzerlik gösterir.

Görsel No: 96

Şekil No: 78 (A. Erdoğan)

Katalog no : 79

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 97

Şekil no : 79

Buluntu yeri : Moğolistan, Bayan Ölgii

Tarihi : VI. – VIII. yüzyıllar

Kaynak : Yılmaz, *Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı*, 555.

Tanımı : Ayakta duran savaşçı bir erkek heykelidir. Figürün belinde bir kemer bulunur. Kemerin üzerinde kareye yakın biçimli pullar görülmektedir. Biçim itibariyle Tip 4 kemerleriyle benzerlik göstermektedir.

Görsel No: 97

Şekil No: 79 (A. Erdoğan)

Katalog no : 80

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 98

Şekil no : 80

Buluntu yeri : Issık Göl güneyi, Kırgızistan

Tarihi : VI. – VIII. yüzyıllar

Kaynak : Yılmaz, *Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı*, 578.

Tanımı : Ayakta duran savaşçı bir erkek heykelidir. Figürün belinde yatay şekilde konumlandırılmış hançerin takılı olduğu bir kemer bulunur. Zemini deri ya da kumaştan yapılmış kemerin, baklava desenli plakalarla hareketlendirildiği görülmektedir.

Görsel No: 98

Şekil No: 80 (A. Erdoğan)

Katalog no : 81

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 99

Şekil no : 81

Buluntu yeri : Çu Bölgesi, Kırgızistan

Tarihi : VIII. yüzyıl ilk yarısı

Kaynak : Yılmaz, "Çuy Bölgesinde Bulunmuş Göktürk Dönemine Ait İki Heykeli Yeniden Değerlendirmek", 161.

Tanımı : Ayakta duran savaşçı bir erkek heykelidir. Figürün belinde kabartma tekniğinde bir kemer bulunur. Kemerin üzerinde kareye yakın biçimde kemer tokası görülmektedir.

Görsel No: 99

Şekil No: 81 (A. Erdoğan)

Katalog no : 82

Adı : Geyikli Taş

Malzeme : Taş

Görsel no : 100

Şekil no : 82

Buluntu yeri : Uşkiyn Uver, Moğolistan

Tarihi : VI.-VIII. yüzyıl (?)

Kaynak : İskenderzade, "Göktürk Dönemi İnsan Figürlü Taş Anıtlar", 266.

Tanımı : İnsan tasvirli bir geyikli taştır. Taşın üzerinde betimlenen figürün belinde bir kemer bulunmaktadır.

Görsel No: 100

Şekil No: 82 (A. Erdoğan)

Katalog no : 83

Adı : Taş Baba

Malzeme : Taş

Görsel no : 101

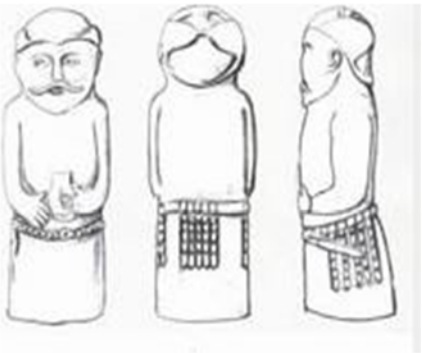
Şekil no : 83

Buluntu yeri : Khemechik, Tyva (Tuva)

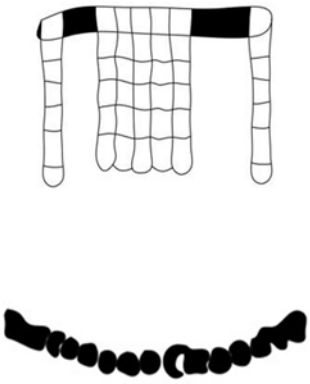
Tarihi : VIII. – IX. yüzyıllar

Kaynak : http://history.novosibdom.ru/node/57

Tanımı : Taş baba heykelidir. Heykelin belinde bir kemer bulunur. Kemer üzerinde kareye yakın pullar görülmektedir. Biçimi itibariyle Tip 3 kemerleri ile benzerlik göstermektedir.

Görsel No: 101

Şekil No: 83 (A. Erdoğan)

Katalog no : 84

Adı : Taş Baba

Malzeme : Taş

Görsel no : 102

Şekil no : 84

Buluntu yeri : Khemechik, Tyva (Tuva)

Tarihi : VIII. – IX. yüzyıllar

Kaynak : http://history.novosibdom.ru/node/57

Tanımı : Taş baba heykelidir. Heykelin belinde bir kemer bulunur. Kemer üzerinde yarı oval formda plakalar görülmektedir. Biçimi itibariyle Tip 2 kemerleri ile benzerlik gösterir.

Görsel No: 102

Şekil No: 84 (A. Erdoğan)

Katalog no : 85

Adı : Figürin

Malzeme : Pişmiş Toprak

Görsel no : 103

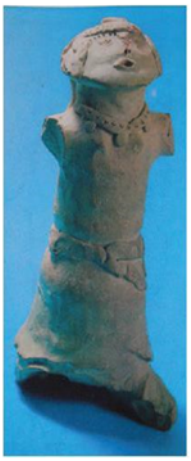
Şekil no : 85

Buluntu yeri : Belirtilmemiştir

Tarihi : VI. – VII. yüzyıllar

Kaynak : Oktay Çerezci, "Göktürk Devri Pişmiş Toprak Figürinleri", 22.

Tanımı : Kalıp tekniğinde pişmiş toprak erkek heykelciğidir. Heykelin belinde üzerinde yuvarlak biçimli sıralı motifler ya da rozet biçimli pullar olarak değerlendirilebileceğimiz kemer bulunmaktadır. Tip 1 kemerlerle benzerlik göstermektedir.

Görsel No: 103

Şekil No: 85 (A. Erdoğan)

Katalog no : 86

Adı : Figürin

Malzeme : Pişmiş Toprak

Görsel no : 104

Şekil no : 86

Buluntu yeri : Mayhan Uul, Moğolistan

Tarihi : VII. yüzyıl

Kaynak : Altınkılıç, Arzu Emel. "Göktürk Giyim Kuşamının Plastik Sanatlarda Değerlendirilmesi", 1104.

Tanımı : Kalıp tekniğinde işmiş topraktan atlı figür ve erkek heykelcikleridir. Her iki erkek figürün de belinde uçları aşağı doğru sarkıtılmış kemerler bulunmaktadır.

Görsel No: 104

Şekil No: 86 (A. Erdoğan)

Katalog no : 87

Adı : Heykel

Malzeme : Taş

Görsel no : 105

Şekil no : 87

Buluntu yeri : Tuymekent Köyü, Kazakistan

Tarihi : VI.-VIII. yüzyıl (?)

Kaynak : Çoruhlu, "Göktürk Sanatında Dini Nitelikli Heykeller", 118.

Tanımı : Göktürk devri erkek heykelidir. Figürün belinde kabartma tekniğinde düz, herhangi bir süslemesi olmayan kemer bulunmaktadır.

Görsel No: 105

Şekil No: 87 (A. Erdoğan)

Katalog no : 88

Adı : Duvar Resmi

Malzeme : Taş

Görsel no : 106

Şekil no : 88

Buluntu yeri : Eşkiölmes Dağı, Kazakistan

Tarihi : VI.- VIII. yüzyıllar

Kaynak : İbekeyeva, *Göktürk Devri Kazakistan Duvar Resimleri*, 144.

Tanımı : Kaya yüzeyinde kazıma tekniğinde, oturan bir okçu tasviri görülmektedir. Söz konusu erkek figürün belindeki kemer ve kemerine bağladığı oklar görülmektedir.

Görsel No: 106

Şekil No: 88 (A. Erdoğan)

Katalog no : 89

Adı : Duvar Resmi

Malzeme : Taş

Görsel no : 107

Şekil no : 89

Buluntu yeri : Kuljabası Dağı, Kazakistan

Tarihi : VI.- VIII. yüzyıllar

Kaynak : İbekeyeva, *Göktürk Devri Kazakistan Duvar Resimleri*, 211.

Tanımı : Kaya yüzeyinde kazıma tekniğinde bir süvari tasviri görülmektedir. Süvarinin belinde seçilen kılıç formu nedeni ile bunun sarılmış olan kuşak ya da kemere takılı olduğu düşünülmektedir.

Görsel No: 107

Şekil No: 89

Katalog no : 90

Adı : Duvar Resmi

Malzeme : Taş

Görsel no : 108

Şekil no : 90

Buluntu yeri : Varkhuman Sarayı, Semerkant-Özbekistan

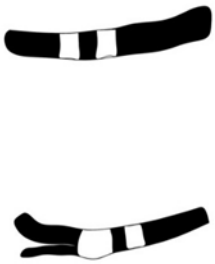
Tarihi : VII. yüzyıl ortaları

Kaynak : Yabalak, *Afrasyab Duvar Resimlerinin İkonografik Çözümlemesi*, 131.

Tanımı : Soğd hükümdarı Varkhuman'ın sarayında, batı duvardaki duvar resminin M. Mode tarafından rekonstrüksiyonudur. Sağ ve sol taraftaki merkeze konumlandırılmış ve minder üzerinde oturur pozisyonda tasvir edilen figürlerin bellerinde tokalarla desteklenmiş kemer detayları seçilebilmektedir.

Görsel No: 108

Şekil No: 90 (A. Erdoğan)

Katalog no : 91

Adı : Duvar Resmi

Malzeme : Taş

Görsel no : 109

Şekil no : 91

Buluntu yeri : An Qie (An Chi'eh) Mezarı, Çin

Tarihi : VII. – VIII. yüzyıl

Kaynak : Yatsenko, "Sogdian Costume in Chinese and Sogdian Art of the 6th–8th centuries", 106.

Tanımı : Soğdluların Türk büyükelçisini eğlendirme sahnesinde oturur ve ayakta durur pozisyonlarda tasvir edilen figürlerin bellerinde bazılarında tekli bazılarında ise uçları sarkmış izlenimi uyandıran kemerler bulunur. Tek olarak betimlenenler sade bırakılırken, diğerlerinde ovale yakın formlarda kemer pulları görülmektedir.

Görsel No: 109

Şekil No: 91 (A. Erdoğan)

Katalog no : 92

Adı : Duvar Resmi

Malzeme : Taş

Görsel no : 110

Şekil no : 92

Buluntu yeri : Mayhan Uul, Moğolistan

Tarihi : VII. – X. yüzyıl

Kaynak : Kahraman, *İslam Öncesi Türk Savaşçısının Donanımı ve Temel Savaş Aletleri*, 259.

Tanımı : Duvar resminde Göktürk süvarisi figürü yer almaktadır. Figürün belinde bir kemer bulunur.

Görsel No: 110

Şekil No: 92 (A. Erdoğan)

Katalog no : 93

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 111

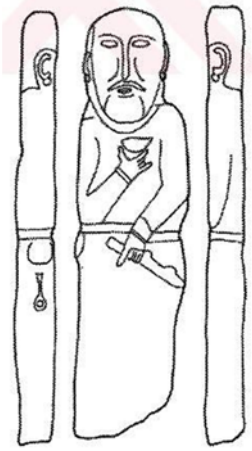
Şekil no : 93

Buluntu yeri : Moğolistan, Bayan Ölgii

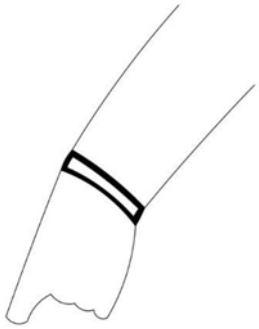
Tarihi : VI. – VIII. yüzyıllar

Kaynak : Yılmaz, *Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı*, 537.

Tanımı : Ayakta duran savaşçı bir erkek heykelidir. Figürün sol bileğinde bir bilezik/bileklik bulunur. Bileklik yuvarlak, halka biçimli olup süslemesi yoktur.

Görsel No: 111

Şekil No: 93 (A. Erdoğan)

Katalog no : 94

Adı : Heykel

Malzeme : Taş

Görsel no : 112

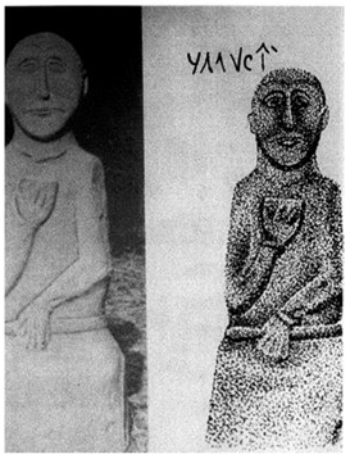
Şekil no : 94

Buluntu yeri : Tuymekent Köyü, Kazakistan

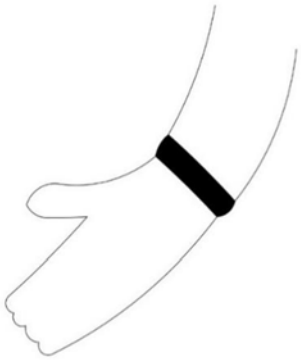
Tarihi : VI.-VIII. yüzyıl (?)

Kaynak : Çoruhlu, "Göktürk Sanatında Dini Nitelikli Heykeller", 118.

Tanımı : Göktürk devri erkek heykelidir. Figürün sol bileğinde bir bilezik/bileklik bulunur. Bileklik yuvarlak, halka biçimli olup bombeli görünüm arz etmektedir.

Görsel No: 112

Şekil No: 94 (A. Erdoğan)

Katalog no : 95

Adı : Heykel

Malzeme : Taş

Görsel no : 113

Şekil no : 95

Buluntu yeri : Koşo Tsaydam, Moğolistan

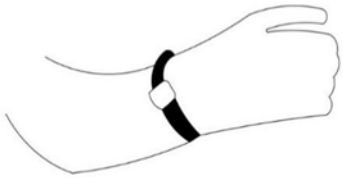
Tarihi : VIII. yüzyıl ilk yarısı

Kaynak : Anıl – Kubatbek. "Kırgızistan – Çu Bölgesinde Bulunmuş Kök Türk Dönemine Ait Üç Yeni Heykel", 160.

Tanımı : Bir Göktürk ileri geleni için yapıldığı düşünülen heykelin sağ bileğinde bir bilezik/bileklik bulunur. Bileklik yuvarlak, halka biçimlidir ve kare benzeri bir taş/süsleme öğesi bulunmaktadır.

Görsel No: 113

Şekil No: 95 (A. Erdoğan)

Katalog no : 96

Adı : Duvar Resmi

Malzeme : Taş

Görsel no : 114

Şekil no : 96

Buluntu yeri : Varkhuman Sarayı, Semerkant-Özbekistan

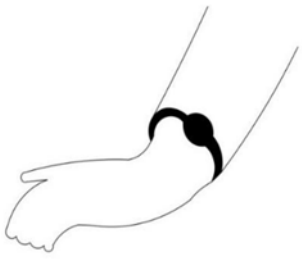
Tarihi : VII. yüzyıl ortaları

Kaynak : Yabalak, *Afrasyab Duvar Resimlerinin İkonografik Çözümlemesi*, 140.

Tanımı : Soğdlu hükümdar Varkhuman'ın sarayının batı duvar rekonstrüksiyon örneğinde, bağdaş kurmuş şekilde oturan bir Türk hükümdar resmedilmiştir. Hükümdarın her iki kolunda da bilezik/bileklik bulunur. Bileklik yuvarlak, halka biçimlidir, ortasında kare veya yuvarlak benzeri bir taş/süsleme öğesi bulunmaktadır.

Görsel No: 114

Şekil No: 96 (A. Erdoğan)

Katalog no : 97

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 115

Şekil no : 97

Buluntu yeri : Çu Bölgesi, Kırgızistan

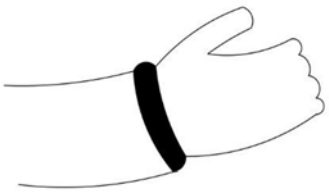
Tarihi : VIII. yüzyıl ilk yarısı

Kaynak : Yılmaz, "Çuy Bölgesinde Bulunmuş Göktürk Dönemine Ait İki Heykeli Yeniden Değerlendirmek", 161.

Tanımı : Ayakta duran savaşçı bir erkek heykelidir. Figürün her iki bileğinde kabartma tekniğinde birer bilezik/bileklik bulunur. Bileklik yuvarlak, halka biçimlidir.

Görsel No: 115

Şekil No: 97 (A. Erdoğan)

Katalog no : 98

Adı : Balbal

Malzeme : Taş

Görsel no : 116

Şekil no : 98

Buluntu yeri : Kırgızistan, Çu Vadisi

Tarihi : VI. – IX. yüzyıllar

Kaynak : Kubarev, Древнетюркские изваяния из Апшиякты в Центральном Алтае, 96.

Tanımı : Ayakta duran bir kadın heykelidir. Her iki kolunda da kabartma tekniğinde bilezik/bileklik bulunur. Bileklikler yuvarlak, halka biçimlidir.

Görsel No: 116

Şekil No: 98 (A. Erdoğan)

Katalog no : 99

Adı : Taş heykel tasviri

Malzeme : Taş

Görsel no : 117

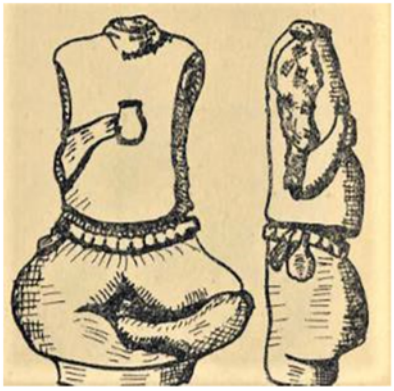
Şekil no : 99

Buluntu yeri : Belirtilmemiştir

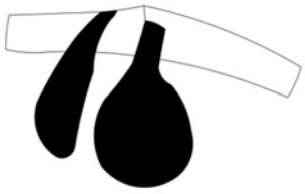
Tarihi : VI. – IX. yüzyıllar

Kaynak : Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.V, 91

Tanımı : Ayakta ya da oturur şekilde betimlenen tasvirlerde bele takılı armudi formlu keseler görülmektedir. Herhangi bir bezemeye yer verilmemiştir.

Görsel No: 117

Şekil No: 99 (A. Erdoğan)

BÖLÜM 4: DEĞERLENDİRME VE KARŞILAŞTIRMA

Tarihsel süreçte kadınların ve erkeklerin giysilerini tamamlamak için başlık, çanta, bilezik, yüzük gibi aksesuarlardan istifade ettikleri günümüze ulaşan buluntulardan anlaşılmaktadır. Temelde görünümü bütünlemek için değerlendirilen bu donatıların ilerleyen süreçte birer gösteriş unsuru ve statü sembolü haline geldikleri anlaşılmaktadır. Yapılan araştırmalar ve arkeolojik kazılar İslam öncesi Türk devirlerine ait eserler arasında başlık/taç, kolye, küpe, kese gibi donatıların mevcut olduğunu ve Göktürklerin de bunlardan istifade ettiklerini ortaya koymaktadır.

Göktürk dönemine ait doksan dokuz eserin ele alındığı çalışmada; kırk üç sikke, otuz sekiz heykel, on bir duvar resmi, altı toprak figürin ve bir kemik eser bünyelerinde barındıkları aksesuarlara göre sınıflandırılmıştır.

Tasvirlerde yer alan aksesuarların büyük çoğunluğunu başlıklar/taçlar oluşturur. Otuz altı eserde karşımıza çıkan aksesuarın, ilk örnekleri yaklaşık olarak M.Ö. 5000'li yıllara tarihlendirilir.

İslamiyet öncesi Türk devirleri ile ilgili kaynaklar, arkeolojik buluntular, resim ve heykel sanatlarında tasvirlerine oldukça sık rastlanılan baş süsleri deri, keçe, kürk ve hatta ipek vb. dokuma örnekleriyle büyük oranda bozkır yaşamına uygun, bazen baş ve kulakları soğuk hava koşullarından koruyan çeşitli malzeme ve biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Bunların yanı sıra, madeni taç ve miğfer örnekleri ve/veya boynuz, tüy, maden plakalar ve değerli taşların aplike edilmesiyle oluşturulan başlıklardan da bahsedilebilir.[123] Baş süslerinin bir giyim aksesuarı olmasının yanında, toplumun kültür ve inanışlarıyla şekillenen öğelerle sentezlendiğinin, böylece kullanımı ardında güç ve kudret[124] gibi simgesel anlamları da barındırdığı bilinmektedir.

[123] Esin, Emel. "Bedük Börk The Iconography of Turkish Honorific Headgears", 71-72; Oktay Çerezci, "Türk Sanatında Üç Dişli Başlığa Sahip Şamanlar ve Savaşçılar", 793.

[124] İndirkaş, *Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği*, 6.

Başta taş ve madeni eserler olmak üzere duvar resimleri, nadiren seramik eserler ve dönem kaynakları Göktürk dönemi başlıkları hakkında fikir vermektedir. Başlıklar; yukarı doğru sivrilen başlıklar, üç dişli başlıklar, inci dizileriyle oluşturulan başlıklar, miğferler, boynuzlu taçlar, ay ve yıldız/güneş? motifli başlıklar, kanatlı başlıklar, diadem benzeri başlıklar ve gruplandırma dışı başlık örnekleri olmak üzere dokuz grupta toplanmıştır.

Yukarı doğru sivrilen başlıklar *Katalog No.1*, *13*, *33* ve *36*'da incelenmiştir. VI. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar örnekleri izlenebilen bu başlıklar çoğunlukla prens, prenses (hatun) ve süvari tasvirlerinde karşımıza çıkmaktadır. Buluntularda benzerlerini gördüğümüz bu başlıklar keçe, deri vb. malzemelerden yapılmakla birlikte, incelenen örneklerde herhangi bir süsleme öğesi saptanmamıştır. Bu tipin, Göktürk öncesi dönemde Sakalar, İskitler ve Hunlar tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Perslerle komşu coğrafyalarda uzun bir süre iletişim ve mücadele içerisinde olan Saka ve İskit topluluklarının sivri, külah başlık kullanımıyla özdeşleştirilmeleri önemli bir husustur. Bu halkların kökende Ön Türklerden ya da Ön Türk halklarıyla iletişimdeki topluluklar olarak görülmesi; benzer başlıkların Orta Asya'da devlet oluşumu içerisinde karşımıza çıkan ilk Türk topluluğu olan Hunlar döneminde kullanılmasını sağlamıştır.

M.Ö. VI.- II. yüzyıllar arası varlık gösteren Sakalar, Asya, Anadolu, Mezopotamya, kısmen de Afrika ve Avrupa'da M.Ö. VI.-IX. yüzyıllarda hâkimiyet kuran Akhaimenid hanedanlığının tüm kuzey sınırlarına yayılmışlardır. Akhaimenid dönemi tasvirleri bize, Saka halklarının başlıkları konusunda yorum yapabilme imkânı verir.[125]

Apadana Rölyefleri'nin doğu merdivenlerindeki 11. Delegasyon'da, Saka Tigrakhauda tasvirleri yer alır.[126] Yukarıya doğru sivrilen bu başlıkların uç kısımlarda kıvrım yaptığı görülmektedir (Görsel 112). Nemrut Dağı'nda yaklaşık M.Ö. 50 yılına tarihlenen Kral Antiyokhos ve Tanrı Mitra rölyefinde benzer bir örneği yer alır.

[125] İbekeyeva, *Göktürk Devri Kazakistan Duvar Resimleri*, 329; Igor P'yankov, "Sakalar", çev. Zülfiye Veliyeva, *Türkler Ansiklopedisi* C.1. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 610; Muzaffer Duran, "Pers (Akhaimenid) Bağlamında Sakalar", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21/3 (2019), 732.
[126] Duran, "Pers (Akhaimenid) Bağlamında Sakalar", 738; İlhami Durmuş, "Kazakistan'da Sakalar", *Asya Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2019), 192.
[127] İndirkaş, *Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği*, 8.
[128] Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, 206.

Rölyefteki Tanrı Mitra'nın giydiği tepesi kıvrık bu sivri başlık Asur Miğferi olarak tanımlanmaktadır (Görsel 113).[127]

M.Ö. V.-IV. yüzyıllar arasına tarihlenen bir diğer örnek Kazakistan'daki Esik (Issık) Kurganı'ndan çıkarılan bir prens başlığıdır.[128] Kumaş, keçe ve deri malzeme üzerine altın plakaların aplike edilmesiyle oluşturulan başlık yukarı doğru sivrilen külah formundadır. Başlığın ön kısmında ok uçları ve yaprak motifleri bulunur. Altın aplikeler ise dağ sıraları, üzerinde kuşların yer aldığı hayat ağacı, dağ keçileri, boynuzlu ve kanatlı atlar, diadem, at, dağ koyunu ve aslan motiflerinden meydana gelir (Görsel 114).[129] Söz konusu bezemeler Türk mitolojisini, inancını ve kültürünü yansıtan motifler olmakla birlikte başlıklarda kullanımına ilişkin arkeolojik veriler yetersizdir.

Görsel 118: Apadana Rölyefleri, 11. Delegasyon, Doğu Merdiveni

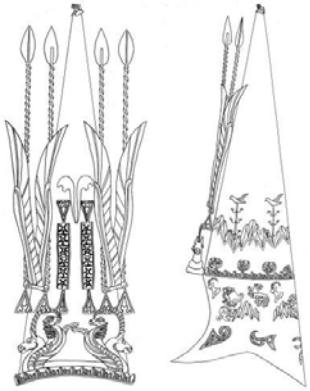
Kaynak: Durmuş, "Kazakistan'da Sakalar", 738.

Görsel 119: Kral Antiyokhos ve Tanrı Mitra, Nemrut Dağı, M.Ö. 50

Kaynak: İndirkaş, *Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği*, 8.

[129] Murat Arık, *Esik Kurganı, Buluntuları ve Kültür Tarihi Açısından Değerlendirilmesi* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 34-35.

Görsel 120: Esik Kurganı, Prens Başı, Rekonstrüksiyon Çizimi, M.Ö. V.-IV.

Kaynak: Akishev, курган Иссык, 43 (Çizim 62-63)

Metropolitan Müzesi'nde sergilenen ve M.Ö. V. yüzyıl başlarına tarihlenen bronz İskit figürinlerinde benzer örneğini görmek mümkündür. Her iki süvarinin başında yukarı doğru sivrilen bir külah başlık bulunur. Başlığın tepe kısmında hafif kıvrım yaptığı izlenebilmektedir (Görsel 115).[130]

Görsel 121: İskit Bronz Süvari Figürinleri, M.Ö. V. Yüzyıl

Kaynak: Şeker, "İskit Süvari Tasvirli Ünik Drahmi", 61.

Söz konusu başlıkların Hun döneminde de kullanıldığı Çin kaynaklarında yer alan Hun tasvirlerinden anlaşılmaktadır (Görsel 116).[131] Bunun yanı sıra M.S. II. yüzyıla tarihlenen ve Çin'in kuzeyindeki mezar buluntuları arasında ele geçirilen pişmiş topraktan Hun savaşçısı olduğu düşünülen figürinde de bu tipte bir başlık mevcuttur (Görsel 117).[132]

[130] Bk. Hamza Şeker, "İskit Süvari Tasvirli Ünik Drahmi", *Art-Sanat* 4 (2015), 61.
[131] İbekeyeva, *Göktürk Devri Kazakistan Duvar Resimleri*, 329.
[132] Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, IV.

Görsel 122: Çin Sanatında Hunlar

Kaynak: Artamonov, История Хазар, 43.

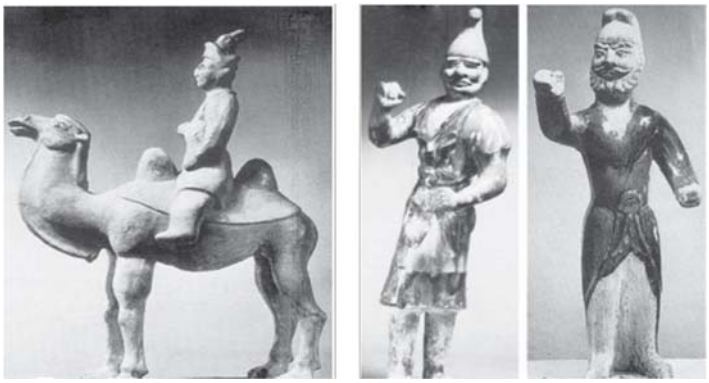

Görsel 123: Pişmiş Topraktan Bir Hun Heykelciği, M.S. II. Yüzyıl

Kaynak: Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, IV.

M.S. 552-744 yılları arasında Kağanlığın en yakın iletişimde olduğu halklar arasında Çin ve Soğdlar da mevcuttur. M.S. 558 yılında Göktürk hâkimiyetine girmesi ile ticari, kültürel ve ekonomik bir merkez durumuna gelen Soğd bölgesinde ele geçen buluntular çağdaş dönem örneklerini karşılaştırmaya imkân vermektedir. İpek Yolu üzerinde etkili oldukları bilinen Soğd tüccarlarının M.S. VII. -VIII. yüzyıllara tarihlenen terrakota heykelciklerinde yukarı doğru sivrilen ve tepede kıvrılan başlıklar görülür (Görsel 118).[133]

[133] Ahmet Taşağıl, "Soğd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, ed. H. Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2009), 37/348; Yatsenko, "Sogdian Costume in Chinese and Sogdian Art of the 6th–8th centuries", 110.

Görsel 124: Erken Tang Mezarı, Pişmiş Toprak Soğd Heykelcikleri, Çin, M.S. VII.-VIII. yüzyıllar

Kaynak: Yatsenko, "Sogdian Costume in Chinese and Sogdian Art of the 6th–8th centuries", 110.

Yukarı doğru sivrilen başlıkların Göktürk dönemi sonrası izleri Uygurlarda takip edilebilmektedir. Gök Tanrı inancından Budizm ve Maniheizm gibi inanç sistemlerine geçişle gelen yerleşik hayat düzeni, bozkır Türklerinin yaşayış biçiminde bir dizi değişikliğe yol açmıştır. Uygur duvar resimlerinde karşılaştığımız sivri uçlu başlıklar yaşam şeklinde meydana gelen farklılıklar sonucunda değişim geçirmiş olmalıdır. Bu değişim, Bezeklik tapınaklarındaki duvar resimlerinde izlenebilmektedir. Sivri biçimde sonlanan başlıkların ön kısmına daha alçak oval bir kaide ve çene altına tutturulabilmesi için bir bant eklendiği görülmektedir (Görsel 119).[134]

Görsel 125: Erkek Bağışçılar, Bezeklik 20 No'lu Tapınak, M.S. IX.-XII.

Kaynak: Russel Smith, *Uygur Patronage in Dunhuang*, 302, 353.

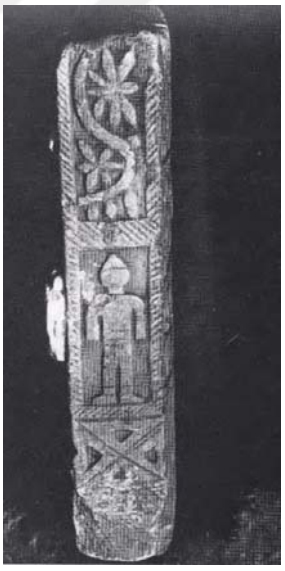
[134] İndirkaş, *Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği*, 34-35.

Türklerin İslamiyet'i benimsedikten sonra kültür ve inanç sistemlerini terk etmedikleri ve etkileşime girdikleri yeni kültür ve coğrafyayı kendi gelenekleriyle sentezleme yoluna gittikleri bilinmektedir. Yukarı doğru sivrilen külah formlu başlıkların benzer biçimleri, Türk-İslam devletlerinde de kullanım alanı bulduğu Abbasi ve Artuklu dönemlerine tarihlendirilen seramikler ve mezar taşlarından (Görsel 120-121) izlenebilmektedir.

Görsel 126: Abbasi Dönemi, Samarra Keramiği, M.S. X. Yüzyıl

Kaynak: Süslü, Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri, 369.

Görsel 127: Artukoğulları, Kufeki Taşından Mezar Steli, M.S. XIII. Yüzyıl

Kaynak: Süslü, Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri, 347.

Katalog No.2, *25*, *26*, *27*, *28*, *29*, *30*, *31*, *32* ve *34*'te ele alınan *Üç dişli başlıklar* da Göktürk dönemi taş heykelleri, duvar resimleri, sikkeler ve pişmiş toprak figürler üzerinde betimlenmiştir. VI. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar örnekleri izlenebilen bu başlıklar çoğunlukla savaşçı, şaman ve hatun tasvirlerinde görülmektedir.

Bu grupta yer alan taçların benzer örnekleri, Akhaimenid imparatoru I. Darius'un M.Ö. 550-470 yılları arasına tarihlenen mühür baskılarında[135] (Görsel 122), Grek ve Roma sikkelerinde (Görsel 123) karşımıza çıkar. Üç, beş ya da altı dişli/dilimli formlarda uygulanmıştır.[136] Orta Asya coğrafyasında ise Pazırık kurganı buluntusu keçe örtü üzerinde başında dişli taç görülen bir Tanrıça tasviri yer alır (Görsel 124). Zühre İndirkaş, benzer taçlara II. Han Hanedanlığı döneminde rastlandığını ve Hun tasvirlerinin başında üç dişli taçların yer aldığını belirtir.[137] Shantung Han kabartmaları incelendiğinde Çin, Kuzeyli Barbar ve Hun tasvirleri arasında ayrım yapılamamışsa da söz konusu tasvirlerde üç-dört dişli taçları gözlemleyebilmemizin kronoloji açısından önem arz eder (Görsel 125).[138]

Görsel 128: I.Darius'un Aslan Öldürme Sahnesi, Mühür Baskı, M.Ö. 550-470

Kaynak: İndirkaş, *Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği*, 84.

[135] İndirkaş, *Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği*, 7.
[136] Oğuz Tekin, *Grek ve Roma Sikkeleri* (İstanbul: Yapı Kredi Koleksiyonu, 1994), 99.
[137] İndirkaş, *Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği*, 28.
[138] Detaylı bilgi için bk. Zhicheng Bi, "Stone Reliefs of the Han Tombs in Shandong Province: Relationship Between Motifs and Composition" *Advances in Social Science, Education and Humanities Research* 368 (2019), 176-177; Edouard Chavannes, La Scalpture Sur Pierre en Chine Au Temps des deux Dynasties Han (Paris, 1893), Levha XXXIV, XIX,

Görsel 129: Roma Dönemi Sikkesi, M.S. 251-253

Kaynak: Tekin, Grek ve Roma Sikkeleri, Levha XXI

Görsel 130: Keçe Örtü Üzerinde Tanrıça Betimi, Pazırık Kurganı, M.Ö. 200-100

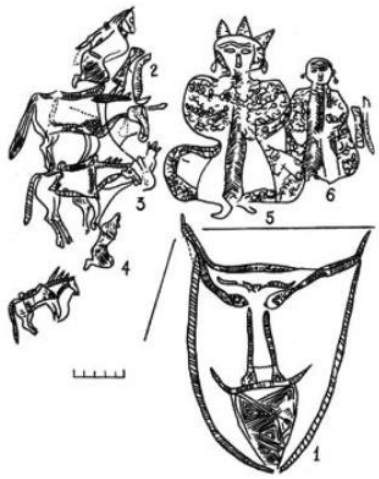
Kaynak: Rudenko, Frozen Tombs of Siberia, 495.

Görsel 131: Shangtu Han Kabartmalarından Detay, Dişli Taç Örneği.

Kaynak: Chavannes, La Sculpture Sur Pierre En Chine, Levha XXIII

Üç dişli başlıklar Türk sanatı içerisinde çoğu zaman Umay ile ilişkilendirilmiştir. Orhun kitabelerinden[139] edinilen bilgiler dâhilinde Umay'ın; çocukların, kadınların ve hayvanların koruyuculuğunu üstlendiği, kut veren Tanrısal güç ya da ruh, yardımcı melek(?) olduğu söylenebilir.[140] J. Özlem Oktay Çerezci, Umay örnekleri dışında üç dişli başlıkların, gök-yer-su kavramları kapsamında kudret ve kutsallığı sembolize eden bir statü göstergesi olarak ele alınması gerektiğini belirtmektedir. Bu başlıklar savaşçı, şaman[141] ve/veya soylu figürlerinde de karşımıza çıkar (Görsel 126, 128)).[142]

Görsel 132: Kudirge Kayası, Üç Dişli Başlığa Sahip Umay/Şaman?[143] Tasviri

Kaynak: Oktay Çerezci, "Türk Sanatında Üç Dişli Başlığa Sahip Şamanlar ve Savaşçılar", 803.

[139] Tonyukuk yazıtı, ikinci taş, Batı yüzü 3. Satır. Bk. Tekin, *Orhon Yazıtları*, 91.
[140] Saadettin Yağmur Gömeç, "Umay Ana Üzerine Düşünceler", *4. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, ed. Alpaslan Ceylan (Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları, 2018), 706; Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 40; Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük* (Ankara: Yurt Kitap yayın, 2003), 580; Julian Baldick, *Hayvan ve Şaman Orta Asya'nın Antik Dinleri* (İstanbul: Hil Yayın, 2000), 65; Wilhelm Radloff, *Türklük ve Şamanlık* (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2008), 166.
[141] Şamanın göğe yolculuğu ritüelinde kendisine yardımcı olan hayvanların unsurları şaman kıyafetlerinde kullanılmaktadır. Şaman tasvirlerinde de görülen üç dişli başlıklarda boynuz gibi sert malzemenin yanı sıra yırtıcı kuş tüylerinden de istifade edilmiştir. Dolayısıyla söz konusu taçlar gök-yer-su bağlamında merkeziyet ve evreni de sembolize etmektedir. Bk. Oktay Çerezci, "Türk Sanatında Üç Dişli Başlığa Sahip Şamanlar ve Savaşçılar", 793-799.
[142] Oktay Çerezci, "Türk Sanatında Üç Dişli Başlığa Sahip Şamanlar ve Savaşçılar", 793.
[143] Kudirge Kayasındaki tasvir hakkında ayrıca bk. G.V. Dlujnevskaya, "Kudirge Kayası Eski Türklerdeki Umay Tasvirleri Sorununa Bir Bakış", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, çev. Muvaffak Duranlı, 1 (1996), 235-340.

Görsel 133-134: Şaman Maskları (Tallin Müzesi-Altay, Biçikti Bom)

Kaynak: Oktay Çerezci, "Türk Sanatında Üç Dişli Başlığa Sahip Şamanlar ve Savaşçılar", 804-805.

Uygurların da güç, statü, asalet sembolü olarak bu tip başlıkları kullandıkları günümüze ulaşan duvar resimlerinden izlenebilmektedir (Görsel 129).[144]

Görsel 135: Üç Dişli Başlığa Sahip Uygur Bağışçısı, Bezeklik Tapınakları 20

Kaynak: Smith, *Uygur Patronage in Dunhuang*, Levha 4

Türk-İslam sanatında ise özellikle Selçuklu devrine ait eserlerde üç dişli başlık tasvirleri ile karşılaşılmaktadır. Bu durum, Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan süreçte söz konusu başlıkların kullanılmaya devam edildiğini göstermektedir (Görsel 130, 131).

[144] Oktay Çerezci, "Türk Sanatında Üç Dişli Başlığa Sahip Şamanlar ve Savaşçılar", 797.

Görsel 136: Sultan Gıyaseddin Muhammed, Cami'üt Tevarih, Herat M.S. 1425

Kaynak: Canby vd., Court and Cosmos The Great Age of the Seljuks, 48.

Görsel 137: Hz. Süleyman'ın Sarayı ve Çevresi[145], Detay, Süleymanname, 15.Yüzyıl

Kaynak: And, *Osmanlı Tasvir Sanatları*, 39.

Katalog No.3 ve *4*'te incelenen İnci dizileriyle oluşturulan başlıklar Göktürk dönemi sikkelerinde karşımıza çıkmaktadır. M.S. VII. yüzyıla tarihlendirilmekle birlikte prensler tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bu tip başlıkların Roma İmparatoru Büyük Konstantinus (M.S. 306-337) ile İmparatorluğun M.S. 395 yılında ikiye bölünmesinin ardından ilk dönem Bizans imparatorları tarafından kullanıldığı bilinmektedir.[146]

145 Tahtta oturan Hz. Süleyman ile sağ ve solunda yer alan figürlerin başlarında üç dişli taçlar görülmektedir.
146 Bu Taçların Sasani kökenli olabileceği üzerine de görüşler mevcuttur. Bk. İndirkaş, Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği, 8, 15-16; ayrıca Bk. Gaybullah Babayarov – Andrey Kubatin, "Byzantine Impact on the Iconography of Western Turkic Coinage", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 66/1 (2013), 47-58.

Tek ya da çift sıra inci dizilerinden oluşan ilk devir başlıklarının ilerleyen süreçte haç motifi ile desteklendiği ve önceleri sadece taç kısmında ele alınan incilerin de başın yanlarından aşağı doğru sarkıtılarak ve tacın daha görkemli bir görünüme kavuşturulduğu anlaşılmaktadır (Görsel 132, 133).

Görsel 138: II. Thedosius, Konstantinopolis, M.S. 430-39

Görsel 139: IV. Konstantinus Sikkesi, M.S. 674-681

Kaynak: Tekin, *Bizans Sikkeleri*, 222, 154.

Göktürk döneminde bir ya da iki sıra inci dizileriyle oluşturulan oval biçimli başlıklar dönemsel bir etkileşim ürünü olarak değerlendirilebilir. Orta Asya coğrafyasında çok yaygın olmadığı düşünülen bu başlık türü, Selçuklu Dönemi'nde de kullanılmıştır. Zühre İndirkaş[147] bu grupta ele alınan başlıkların, İran coğrafyası buluntularının yoğun olması nedeni ile Sasani etkisi ile vücut bulduklarını ifade etmektedir (Görsel 134).

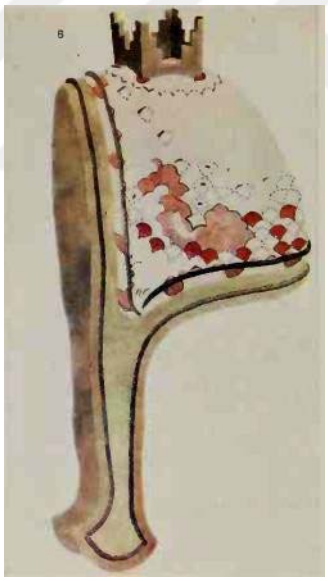
Görsel 140: Boncuklu Taç Örneği, Stuko, İran, M.S. 12.-13. Yüzyıl

Kaynak: Canby vd., *Court and Cosmos The Great Age of the Seljuks*, 44.

[147] Bk. Dipnot 24.

Katalog No.5, 6, 7, 8, 9'da incelenen Miğfer tipli başlıklar, sikkelerde ve duvar resimlerinde yer alır. Ele alınan örnekler M.S. VI.- VIII. yüzyıllara tarihlendirilmekte olup savaşçı tasvirlerinde tespit edilmiştir.

Sui-Şu adlı Çin kaynağında "Türk" kelimesinin tulga/miğfer'den geldiği ve karargâhları olan Altaylar'da miğfere benzeyen bir dağ dolayısıyla kendilerine bu ismi verdiklerinden bahsedilmektedir.[148] Miğferlerin, erken Türk dönemine ek olarak Orta Asya coğrafyasında Uygur dönemi (*Görsel 142*) ve Türk-İslam devletince kullanıldığı bilinmektedir (*Görsel 143*). Kullanım amaçları ve biçimleri benzerdir. Pazırık kurganı buluntuları arasında miğfer olabileceği düşünülen, keçe ve deri malzemeden, ense ve kulakları kapatan bir başlığa rastlanılmıştır (*Görsel 141*).[149] Göktürk dönemi miğferleri sade tasarlandığı gibi tepesi hilal/ay motifi ile taçlandırılmış da olabilmektedir.[150] Bu uygulama inanç açısından değerlendirildiğinde amacın savaşçıya bir kutsiyet atfetmek ya da güç kazandırmak olduğu söylenebilir.

Görsel 141: Pazırık Kurganı, Miğfer Başlık?

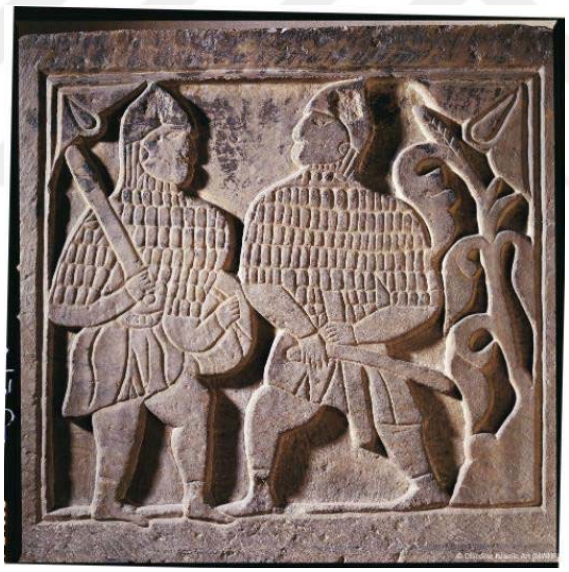
Kaynak: Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia the Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*, Levha 155b.

[148] Tülin Çoruhlu, "Miğfer", 21; Hüseyin Namık Orkun, *Türk Sözünün Aslı* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 23.
[149] Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia the Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*, 90.
[150] Emel Esin, "İslamiyetten Evvelki Türk İkonografisinde Ay ve Yıldız", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özeti* (Ankara: 1970), 16-17.

Görsel 142: Uygur Dönemi Miğferli Savaşçı Tasvirleri, Hint Sanatı Müzesi, Berlin

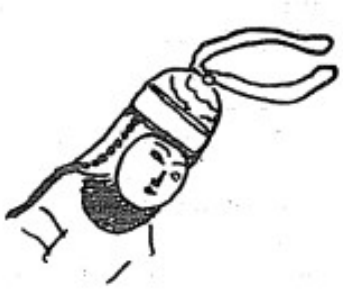
Kaynak: Russell Smith, Uygur Patronage in Dunhuang, Levha 27.

Görsel 143: Anadolu Selçuklu Dönemi İki Savaşçı Tasviri, Mermer Levha[151], Türk ve İslam Eserleri Müzesi, M.S. 12. Yüzyıl

Kaynak: https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=object;ISL;tr;Mus01;10;tr

[151] Konya Kalesi'ne ait olduğu düşünülmektedir.
https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=object;ISL;tr;Mus01;10;tr

Görsel 144: Savaşçı Çizimi, Varka ve Gülşah[152], M.S. 13.yüzyıl

Kaynak: Atasoy, Selçuklu Kıyafetleri Üzerine Bir Deneme, 133.

Boynuzlu taçlar, *Katalog No.10, 11, 12* ve *35*'te incelenmiştir. Göktürk dönemi boynuzlu taçları da genellikle duvar resimleri ve sikkelerde betimlenmiştir. VI. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar örnekleri izlenebilen bu başlıklar, çoğunlukla prens, süvari ve şaman tasvirlerinde izlenebilmektedir.

Erken dönem örneklerine bakıldığında Hitit dönemi tanrı tasvirleri ile Girit uygarlığındaki birtakım tasvirlerde boynuzlu taç örneklerine rastlamak mümkündür (*Görsel 145*). Bu taçlar; Hititlerde bir rütbe işareti olarak boynuz sayısının artmasıyla çeşitlendirilirken, Girit uygarlığında ise hem dini açıdan önemi hem de güç sembolü olması nedeniyle tanrıça taçlarına boğa boynuzlarının eklendiği görülür.[153]

Türklerde yırtıcı kuşlar şaman ritüellerinde oldukça önemlidir. Gök Tanrı ve birtakım ruhlarla bağlantı kurarak insanlara şifa sağlama gibi amaçlarla yardım eden şamanların giysilerine bakıldığında; başlıklarında, davullarında ve üzerlerine giydikleri elbiselerde (manyak olarak da bilinir) çeşitli kuş tüyleri bulunur. Türk mitolojisi içerisinde değerlendirildiğinde "töz (ongon)" olarak ölen ataları sembolize eden kuşlar, bir bakıma ata-ruhu kapsamında değerlendirilmiştir. Tıpkı tüyler gibi kuşlara ve diğer hayvanlara ait gaga, boynuz gibi malzemelerin de koruyucu/yardımcı bir ruh olarak görüldüğü düşünülmektedir (*Görsel 146*). Ayrıca tören sırasında takılan boynuz gibi ögelerle donatılmış şaman maskelerinin, şamanın donuna bürüneceği hayvanın bir sembolik göstergesi olduğu düşünülebilir.

[152] Minyatür için bk. Orhan Doğru, *Varka ile Gülşah Minyatürlerinde Figür Yorumları* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, 2015), 43.
[153] İndirkaş, *Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği*, 12-13.

Türklerde kutsallık atfedilen canlılar arasında kartal vb. yırtıcı kuşlar ve koyun, koç, teke gibi hayvanlar öne çıkar. Dolayısıyla Göktürk dönemi örneklerine bakıldığında, şamanlar dışında prens ve savaşçı tasvirlerinde de benzer biçimli boynuzlu başlıklara rastlanılması, Gök Tanrı inancı ve atalar kültünün birer yansıması olarak görülmelidir.[154]

Bu başlıklar, geç dönemlerde Orta Asya ve Anadolu coğrafyasında kullanımını büyük oranda yitirmiş gibi görünse de hayvanlara izafe edilen güç unsurları ve atalardan gelen gelenekler Türk-İslam sanatında (*Görsel 144*) kendini motiflerde göstermeye devam etmiştir.

Görsel 145: Ana Tanrıça İdolü, Girit, M.Ö. 1400

Kaynak: İndirkaş, *Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği,* 94.

[154] Kevser Gürcan Yardımcı, "Türk Töresinin Hazineleri Kutsal Şaman Elbiseleri İkonografisi*", International Journal of Cultural and Social Studies* /3 (2017), 465; Başaran Doğu Göktürk, *Ankara Güdüllü Adalıkuzu Petroglifleri* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 693-695; Fatma Aysel Dıngıl*, İslam Öncesi Türk Kültüründe Kutsallık İzafe Edilen Maddi Unsurlar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 87; Yaşar Çoruhlu, *Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dini ve Edebi Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Cilt 1 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 85-86.

Görsel 146: Sibirya Bölgesi Kaya Resimlerinde Boynuzlu Başlıklara Sahip İnsan Figürleri

Kaynak: Hoppal, *Şamanlar ve Semboller*, 58.

Katalog No.15 ve 16'da ele alınan Ay ve yıldız/güneş? motiflerinden oluşan başlıklar sikkelerde karşımıza çıkar. VI. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar örnekleri izlenebilen bu motiflerin kullanımı VIII. yüzyılda artış gösterir. Genellikle prens tasvirlerinde izlenebilmektedirler. Güneş, ay ve yıldız simgelerinin Türk inanışındaki yeri erken dönemlere dayandırılabilir. Örneğin Karasuk kültürüne atfedilen taşlar üzerinde güneş ve ay motifleriyle karşılaşılmaktadır. Çin kaynakları, Hun kağanının sabahları güneşe, akşamları ise ata saygı gösterdiğinden bahseder. Ayrıca çeşitli yıldızların da güneş ve ay gibi kutsallığına inanılan gök cisimleri arasında olduğu bilinir. Özetle güneş, ay ve yıldızı Gök Tanrı inancı içerisinde birer iye olarak görmek mümkündür. Söz konusu güneş ve ay kültünün izlerini benzer şekilde Şamanizm içerisinde de değerlendirilmelidir. Bilhassa petrogliflerde görülen güneş başlı insan ve hayvan tasvirleri, ayinler sırasında bu sembolerin, güneş ve ay kültü içerisinde, kutsal birer unsur olarak görüldükleri söylenebilir.[155]

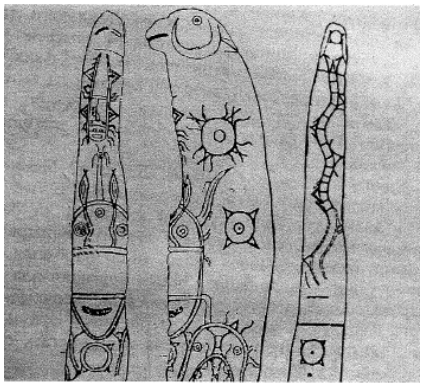
Bu başlıklardaki yuvarlak diskin güneş ya da yıldız sembolü olabileceğine dair bilgiler kısıtlıdır. Emel Esin, erken dönemlerden itibaren bazı güneş tasvirlerinin, içerisinde bir nokta olan yuvarlak şeklinde tasvir edildiğini ve bunların Çin usulünde olduğunu belirtir.

[155] Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 22-26; Mihaly Hoppal, Şamanlar ve Semboller Kaya Resmi ve Göstergebilim, çev. Fatih Sel (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015), 36-37; Esin, "İslamiyet'ten Evvelki Türk İkonografisinde Ay ve Yıldız", 16-17; Zuhal Arda, "Türk Sanatı İkonografisindeki Kün-Ay Motifleri ve Çağdaş Türk Resmine Yansıması", *Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi* 25 (2008), 23Abdülkadir Kıyak, "İslamiyetten Önce Türklerde Güneş ve Ay ile İlgili İnanışlar*", Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 6 (2010), 136; Kimal Alişar Akishev*, Искусство и мифология саков* (Алма-Ата: Наука, 1984), 86.

Ancak benzer şekilde tek bir yuvarlak biçimli güneş ve yıldız motiflerinden de söz eder.[156] Yuvarlak simgenin yıldız olması mümkün olsa da güneş ve ay birlikteliğinin (Türkler arasında yön gösterme dâhil birçok alanda kullanılması) yaygınlığı bu motifin güneş olma ihtimalini de olası kılmaktadır (*Görsel 147*).

Ay ve yıldız/güneş motifli başlıkların Sasaniler ve Soğdlar tarafından kullanıldığı bilinir. Sasani taçlarının M.S. III.-IV. yüzyıldan başlayarak gelişimini sürdürdüğü, alınlık kısmında kanat, yaprak ve çeşitli motifler ile tepelik kısmında oldukça büyük, yuvarlak bir diske[157] yer verildiği görülür. İlerleyen dönemlerde yuvarlak diskin yanında ya da altında hilal benzeri bir motif görülmektedir. M.S. VI.-VII. yüzyıl örneklerinde ise kanat benzeri motifler arasında hilal ve içerisinde altı kollu yıldız motifine dönüşüm izlenmektedir (*Görsel 148*). Dolayısıyla bu yuvarlak diskin Sasani başlıklarında yıldızı sembolize ettiği anlaşılır.

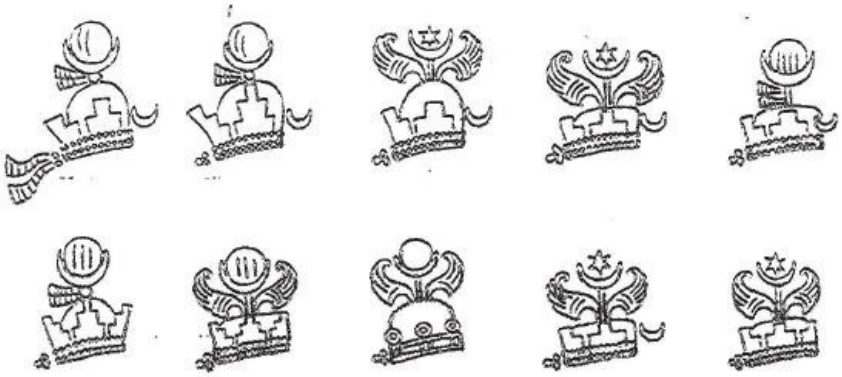
Soğd başlıkları ise Sasani tipinden farklı olarak karşımıza çıkar. Genellikle boynuzu andıran ve başın her iki yanından daralarak yukarı doğru sivrilen bir biçim görülür (*Görsel 149, 150, 151*, *152*). Boynuzların ortasında ise küçük bir yuvarlak disk üzerinde 45 derece açıyla eğilmiş bir hilal motifi ve hemen üzerinde yuvarlak bir disk (güneş ya da yıldız) belirir.[158]

Görsel 147: Karasuk Devri, Koyun/Koç Biçimli Taş, Güneş/Yıldız ve Ay Motifleri

Kaynak: Çoruhlu, "Göktürk Sanatı Dini Nitelikli Heykeller ve Tasvirler", 107.

[156] Esin, "İslamiyet'ten Evvelki Türk İkonografisinde Ay ve Yıldız", 16-17.
[157] İndirkaş, *Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği*, 8-9.
[158] Yatsenko, "Sogdian Costume in Chinese and Sogdian Art of the 6th–8th centuries", 108.

Görsel 148: Ay Yıldız Motifli Sasani Başlıkları, MS. VI.-VII. Yüzyıl

Kaynak: İndirkaş, Türklerde Hükümdar Tacı Geleneği, 87.

Görsel 149: Ud Çalan Kadın, Terra-kota, Kanka Antik Yerleşim Civarı, VI.-VIII. Yüzyıl

Kaynak: Buryakov, – Bogomolov, "Kanka", 11.3.

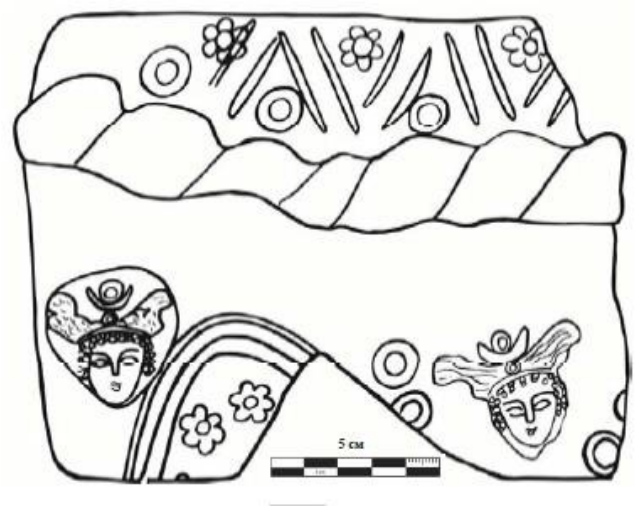
Görsel 150: Türk Kağanı ve Dört Büyük, Lahit Üzeri Çizim, Türkistan

Kaynak: Dosymbayeva, *История Тюркских Народов*, 61.

Görsel 151: Bağışçılar, Seramik Karo, Kafir-Kale, Tahmini M.S. VI.-VIII. Yüzyıllar

Kaynak: Filimonova, "Буддизм на территории Таджикистана", 213.

Görsel 152: Ay ve Güneş/Yıldız Motifli Başlıklar, olasılıkla Soğd Kökenli, Semerkant.

Kaynak: Pavchinskaya, "Раннесредневековые оссуарии Согда как исторический источник", 299.

Göktürk dönemi *ay ve güneş/yıldız motifli başlıklarda*, düz bir bant halinde tasarlanan alınlığın üzerinde iki hilal ve ortalarında iki güneş/yıldız yer alır. VII.-VIII. yüzyıllar arası örnekleri izlenebilen bu başlıklar çoğunlukla sikkelerde yer alan prens tasvirlerinde görülmektedir. Bu motif, figürün baş hizası üzerine bazen de her iki yanına konumlandırılmıştır. Uygur döneminde ise güneş ve ay gibi gök cisimleri kut veren varlıklara[159] dönüşmüş böylece yüklenen anlam derinlik kazanmıştır.[160]

Çalışma kapsamındaki başlık formunda karşılaşılan ay ve güneş/yıldız motifi örneklerine Türk-İslam sanatı başlıklarında rastlamamış olsak da Kubadabad çinileri ve sürece ait sikkelerde güneş formundaki insan yüzleri farklı biçimlerde kullanımlarının sürdürüldüğü göstermektedir (*Görsel 153-154*).. Bu durum, güneş ve ay sembolizminin manevi değerini yitirmediğini sergilemesi açısından önem arz etmektedir.

[159] Bazı araştırmacılar bunu Maniheizm etkisine bağlarken, Kün ve Ay kültünün eski Türk topluluklarında çok erken dönemlerden beri anlam teşkil ettiğini ve bu durumun Maniheizm öncesi varolduğuna işaret eder. Bk. Esin, "İslamiyet'ten Evvelki Türk İkonografisinde Ay ve Yıldız", 16; Kıyak, "İslamiyetten Önce Türklerde Güneş ve Ay ile İlgili İnanışlar", 136.
[160] Kıyak, "İslamiyetten Önce Türklerde Güneş ve Ay ile İlgili İnanışlar", 136.

Görsel 153: Kubadabad Sarayı Çinisi, İnsan Yüzlü Güneş, İnce Minareli Medrese Müzesi, Konya, XIII. Yüzyıl

Kaynak: Şen-Gürpınar, "Farklı Kültürlerde Güneş Sembolü", 998.

Görsel 154: II. Gıyaseddin Keyhüsrev Dirhemi, İnsan Yüzlü Güneş, Metropolitan Müzesi, New York, XIII. Yüzyıl

Kaynak: Canby vd., Court and Cosmos The Great Age of the Seljuks, 66.

Diğer bir grubu oluşturan *diadem* benzeri başlıklar *Katalog No. 20*, *21* ve *22*'de görülmektedir. Örnekler biçim itibariyle ajur ve kakma teknikleri kullanılarak yapılmış Kargalık Tacını[161] (*Görsel 155*) andırmaktadır. Dikdörtgen forma sahip taç zemini stilize

[161] Görsel için bk. İndirkaş, Türklerde Hükümdar Tacı Geleneği, 110 (Resim 67-77).

edilmiş bitkisel motifler arasına işlenen figürlerle dolgulanmıştır. Eserin, mavi renkte değerli taşların kakılması suretiyle görsel etkisi arttırılmıştır.

Görsel 155: Kargalık Tacı, M.Ö. 200-100

Kaynak: İndirkaş, Türklerde Hükümdar Tacı Geleneği, 110.

Herhangi bir gruba dâhil edilmeyen *münferit tipteki* başlık örnekleri ise *Katalog No. 14*, *17*, *23* ve *24*'te incelenmiştir. *No. 14*'teki başlık her iki kulak hizasından bir şerit halinde boyun bölgesine kadar uzanan bir biçim gösterir. Bu örnek Görsel 134, 135 ve 136'daki örneklere benzer şekilde miğfer başlıklar gruba yakındır.

No.17'deki örnek ise alın hizasında kalın bir şerit, şerit içerisinde ay ve güneş/yıldız(?) motifi ile tepelik kısmında iki adet çatalı andıran üç sivri motiften oluşan bir taçtır. Bu motif üç dişli taç örneklerini andırmaktadır. Bu taç *Tip 6* ve *Tip 2*'de görülen taçların birleşimi olarak düşünülebilir.

No.23'teki örnek ise Kül Tigin'e atfedilen heykel başıdır. Oval biçimde yükselen yüksek başlığın ön yüzünde yırtıcı bir kuş motifi yer alır. Yırtıcı kuşların Gök Tanrı inancı ve Şamanizm dahilinde kutsallık atfedilen unsurlar içerisinde ele alındığına yukarıda değinilmiştir. Dolayısıyla söz konusu başlığın üzerindeki bu motifin, takan kişinin güç, kuvvet ve statüsünü sembolize ettiği düşünülebilir.

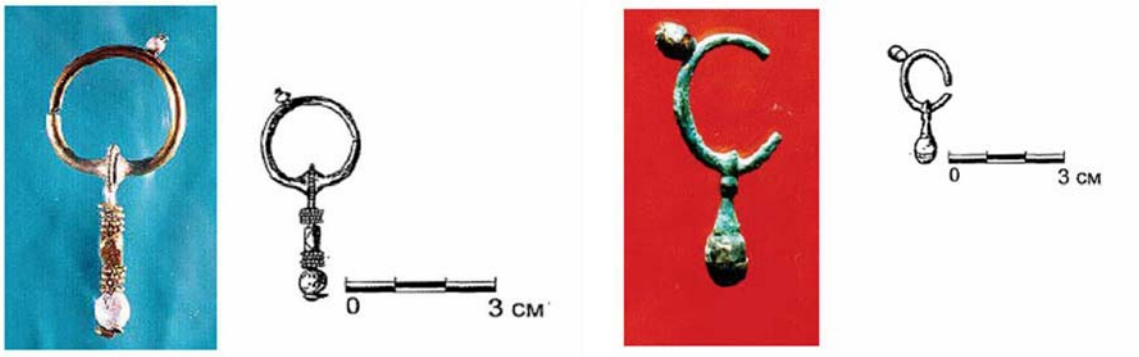
No.24'te yer alan dolama başlık, kumaşın iki şerit halinde kıvrılarak başın alın hizasını saran bir izlenim vermektedir (Osmanlı döneminde sıkça kullanılan dolama başlıkları anımsatmaktadır). Günlük kullanım örneği gibi düşünebileceğimiz başlığın bir Göktürk ileri geleni için yapılmış olma ihtimali çelişki yaratmaktadır.

Küpeler hemen hemen tüm medeniyetlerde başlıca giyim aksesuarları arasında yer bulmuştur. İslamiyet öncesi Türk topluluklarında yaygın olduğu görülen küpelerin kullanımı kadınlarla sınırlı kalmayıp erkekler tarafından da tercih edilmiştir.[162].

Dönem kaynakları, arkeolojik buluntular ile resim ve heykellerde büyük oranda, uzun pandantifli birinci grup, kısa pandantifli ikinci grup, düz sade halka biçimli üçüncü grup ve figürlü küpeler olarak ele alınan altıncı grup küpelerle karşılaşılmıştır. Çoğunlukla prens, kadın ve erkek figürler ve savaşçı tasvirlerinde karşımıza çıkmaktadırlar.

Genellikle taş heykeller ve sikkeler üzerinde yer alan uzun pandantifli birinci grup küpeler *Katalog No.37*, *39*, *41*, *42*, *44*, *45*, *46*, *48*, *51*, *53*, *56*, *57* ve *58*'de incelenmiştir.

VI. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar örnekleri izlenebilmektedir. Kısa pandantifli ikinci grup küpeler *Katalog No.43*, *49*, *54* ve *55*'te incelenmiştir. VI. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar kullanılmıştır.

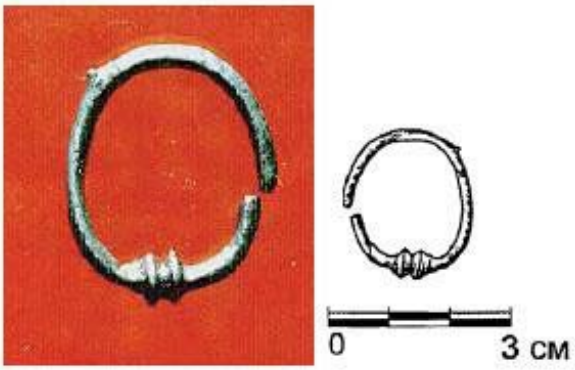

Görsel 156-157: Göktürk Dönemi Uzun ve Kısa Pandantifli Küpe Örnekleri, Altay, VIII.-IX. Yüzyıllar

Kaynak: Oktay Çerezci, Orta ve İç Asya'da VI. – IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı: Göktürk Devri, 293-300.

Düz sade halka biçimli üçüncü grup küpeler, *Katalog No. 52*'de incelenmiştir. VI. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar örnekleri izlenebilen bu başlıklar çoğunlukla erkek ve kadın figürler ve savaşçı tasvirlerinde karşımıza çıkmaktadır.

[162] Ögel, *Bahaeddin. Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.V, 243. Ayrıca bk. Dipnot 10.

Görsel 158: Göktürk Dönemi Halka Biçimli Küpe Örneği, Altay, VIII.-IX.Yüzyıl

Kaynak: Oktay Çerezci, Orta ve İç Asya'da VI. – IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı: Göktürk Devri, 304.

Figürlü altıncı grup küpelere nadir olarak rastlanır. *Katalog No. 47*'de yer alan Umay tasvirinin kulağındaki küpenin figürlü olabileceği düşünülmektedir.

Görsel 159: Göktürk Dönemi Figürlü Küpe Örneği, Hakasya, VIII.-IX. Yüzyıl

Kaynak: Oktay Çerezci, Orta ve İç Asya'da VI. – IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı: Göktürk Devri, 302.

Ele alınan örnekler arasında her ne kadar lir ve "S" formlu küpelere rastlanılmamış olsa da Göktürk kurgan buluntularında söz konusu örneklere rastlanılmıştır. Giyim aksesuarlarında çoğu zaman buluntularla benzerlik gösteren sanat eserleriyle karşılaşmamız söz konusu küpe gruplarının da eserler üzerinde var olabileceğini muhtemel kılmaktadır.

Göktürk dönemi öncesi Türk kavimlerinde de benzer küpe örneklerine rastlanmaktadır. İskitlerin bozkırın kuyumcuları olarak adlandırılmaları, ayrıca Hun dönemi kurganlarından çıkarılan birçok örnek bozkır toplumunda gelişen madenciliğe dayalı olarak bu giyim aksesuarları toplum içerisindeki yaygınlığı hususunda bizlere veri sunmaktadır.

Görsel 160: Peter I Sibirya Koleksiyonu, Küpe Örnekleri, M.Ö. VI-IV

Kaynak. Rudenko, Сибирская коллекция Петра I, 94.

Görsel 161: Kazakistan Shilik Nehri Çevresi, Küpe Örnekleri, M.Ö. IV.-I. Yüzyıllar

Kaynak: Akishev, Курган Иссык Искусство Саков Казахстана, 122.

Göktürk dönemi sonrası eserlerinin bir grubunu oluşturan Uygur küpelerinin, incelememiz dâhilindeki buluntular ve tasvirler üzerinden tanımlaması yapılan örneklerle benzerlik göstermediğini söylemek mümkündür. Özellikle Bezeklik tapınaklarındaki duvar resimleri incelendiğinde halka formlu, bitkisel karakterli farklı tarzlarda küpelerin kullanım alanı bulduğu anlaşılmaktadır.

Benzer formlu örneklerle hem Türk-İslam sanatı içerisinde hem de kazı buluntularında karşılaşılsa da Göktürk sanat eserlerinde yer alan küpelerin ayırt edici özellik/süslemelerini tespit edilememesi ilerleyen süreçlerde ele geçen buluntular ve tasvirler üzerinde karşılaştırma yapmayı güçleştirmektedir. Bu sebeple Türk-İslam dönemi küpe örnekleri ile yalnızca biçim benzerliği gösterdiği söylenebilir.

Görsel 162: Kubad Abad Küçük Saray, Halka Formlu Küpe Örneği, XIII. Yüzyıl

Kaynak: Arık, Kubad Abad, 49.

Görsel 163: Ayakta Duran Figürin, Metropolitan Müzesi, New York, Büyük Selçuklu, XII-XIII. Yüzyıl, Kısa Pandantifli Küpe Örneği

Kaynak: Canby vd., Court and Cosmos The Great Age of the Seljuks, 40.

Görsel 164: Oturan Figürin, Victoria ve Albert Müzesi, Londra, Büyük Selçuklu, XII-XIII. Yüzyıl, Uzun Pandantifli Küpe Örneği

Kaynak: Canby vd., Court and Cosmos The Great Age of the Seljuks, 43.

Göktürk dönemi boyun bölgesi takılarından kolye/gerdanlıklar ve kıyafet üzerinde kullanılan yaka süsü/yaka pullarına[163] arkeolojik buluntu örnekleri de oldukça sınırlıdır.

Kolyeler üzerine dönem kaynakları, az da olsa arkeolojik buluntular ile resim ve heykel sanatları sayesinde çeşitli değerlendirmeler yapılabilmektedir. Bu dönemde görülen kolyelerden seçili örneklere *Katalog No. 59*, *60*, *61*, *62*, *63*, *64*, *65*, *66*, *67* ,*68*, *69*, *70*, *71*, *72*, *73*, *74*, *75* ve *76*'da yer verilmiştir.

Katalog bölümünde tanımlanan kolye örnekleri genel hatlarıyla yalnızca zincir veya sicimden oluşan kolyeler ile zincir ya da sicime eklenen mücevherlerle oluşan sarkık kolyeler şeklinde değerlendirilebilir.

İlk grup kolyelerde benzer boyutlarda boncuk/mücevherlerin dizilmesiyle oluşanlar (*Katalog No. 69*), zincir veya sicimin merkezine eklenen boncuk/mücevherler (*Katalog No. 70*), zincirin ön yüzde birleşmeyen ve her iki ucu eğelenerek oluşturulan yuvarlak formla sonlananlar (*Katalog No. 61*, *62*), zincir veya sicime geçirilen benzer boyutlarda boncuk/mücevherlerin merkezinde daha büyük boyutlu mücevher bulunanlar (*Katalog*

[163] Oktay Çerezci, *Orta ve İç Asya'da VI. – IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı,* 215.

No. 59), bir ya da iki sıra düz sicimden oluşanlar (*Katalog No.71*) ve zincir veya sicimin merkezinde bulunan tek motifli örnekler (*Katalog No. 60*) görülmektedir.

Bu grup içerisinde en dikkat çekici örnek *Katalog No.60*'ta karşımıza çıkar. Kolyenin merkezinde içine çapraz bir desen işlenen dikdörtgen form görülmektedir. Türklere göre yeryüzü ve evren dört yöne ayrılmıştır. Bu görüşe göre kağanlık dört yönün merkezinde, kâinatın merkezinde yer alır.[164] Dolayısıyla bu örnekteki motifin dört yönü sembolize ettiği düşünülebilir.

Görsel 165: Katalog No. 60'tan Çizim Detayı

İkinci grup kolyelerde benzer boyutlarda boncuk/mücevherlerin merkezinden sarkan ortası delikli yuvarlak güneş/çiçek? motifli (*Katalog No. 63, 64*), zincir veya sicime pandantiflerle eklenen boncuk/mücevherler (*Katalog No. 65, 66, 73, 74, 76*) ve zincir veya sicime merkezde eklenen sarkık boncuk/mücevher sıralı (*Katalog No. 57, 58, 65*) örnekler görülmektedir.

Bu grup içerisinde Katalog *No. 63* ve *64*'te ele alınanlar dikkat çekicidir. Merkezinde güneşi/gözü andıran bir taş ya da madeni plaka bulunan yuvarlak formlu kolyenin benzerlerine Uygur dönemi duvar resimlerinde de rastlamaktayız. Bu durum ay ve güneş/yıldız motifli başlıklar konusunda ele aldığımız, Çin usulü olduğu düşünülen ve

[164] Bu motife Hun döneminde de rastlanmakta ve benzer anlamlarda kullanımına işaret edilmektedir. Bk. Gözde Sazak, *Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), görsel 112, 113 ve 114. Ayrıca bk. Hasan Aksoy, İslam Öncesi Dönemde Türklerde Kozmoloji Anlayışı (Mitoloji ve Destanlara Göre). (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 64-65; Şeyda Büyükcan Sayılır, "Türklerde Evren/Kâinat Anlayışı ve Bunun Türk Kültürüne ve Merkeziyetçi Devlet Algısına Yansımaları", *International EUropean Journal of Managerial Research Dergisi (EUJMR)*, 5/1 (2021), 5.

içerisinde bir nokta olan yuvarlak şeklinde güneş tasvirlerini akla getirir.[165] Bunun yanı nazar boncuğunu andıran formu nedeni ile sıra kötülüklerden korunmak amacı ile kullanılan tılsım olduğu da düşünülebilir.

Görsel 166: Katalog No. 63'ten Çizim Detayı

Kolyeler kapsamında değerlendirebileceğimiz yaka süsleri/pulları *Katalog No. 63*, *64* ve *68*'deki ele alınmıştır. Kıyafeti tamamlayan bu unsurlar farklı formlara sahiptir. *Katalog No. 72*'deki yaka süsü/pulu şeklinde yorumlanabilir. Göktürk dönemine ait, Kazakistan Cumhuriyet Müzesi'ndeki, VI.-VIII. yüzyıllar arasına tarihlenen altın yaka pulu örneği (*Görsel 167*) ile aralarındaki benzerlik dikkat çekicidir.

Görsel 167: Altın Yaka Pulu Örneği, VI.-VIII. Yüzyıl, Kazakistan Cumhuriyeti Müzesi

Kaynak: Oktay Çerezci, Orta ve İç Asya'da VI. – IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı: Göktürk Devri, 320.

[165] Bk. Dipnot 34. Ayrıca Bk. Zsuzsanna Gulácsi, *Mediaeval Manichaean Book Art A Codicological Study of Iranian and Turkic Illuminated Book Fragments from 8th–11th Century East Central Asia* (Boston: Brill, 205), 128.

Göktürk dönemi öncesi Türk topluluklarına ait kazı buluntuları arasında yer alan boncukların, kolye veya bilekliklere ait olduğu düşünülebilir. Ancak tasvirler üzerinden kolyelerin biçimlerini ayırt etmek ve bunları herhangi bir gruba dâhil etmek güçtür. Öte yandan dönem kolyelerine yakın formlar gösteren birtakım kolye örnekleri mevcuttur.

Uygur sanat eserleri incelendiğinde birinci grup kolyelerden Tip 6 (*Görsel 168*), Tip 1 (*Görsel 168*) benzeri örnekler tespit edilmekle birlikte Budizm etkisi altında yoğun süslemeler barındıran kolyeleri ile kendilerine has bir tarz yaratmış oldukları anlaşılmaktadır.

Görsel 168: Bezeklik 9. Tapınak Duvar Resmi, Pranidhi 3. Sahne detayı, Tip 6 (sol) ve Tip 1 (sağ) Küpe Örnekleri, IX.-XIII. Yüzyıllar

Kaynak: Ayırtır, Bezeklik Duvar Resimlerindeki 9. Tapınak Pranidhi Sahnelerinin Desen ve Tasvir Analizi, 203, 210.

Türk-İslam dönemine ait kazı buluntuları içerisinde Tip 1, Tip 5, Tip 6 ve Tip 8 yoğunluklu olmak üzere Göktürk kolye tiplerine benzer biçimlerde örneklere rastlamak mümkündür.

Görsel 169: Alçı Plaster Detay, Saraylılar Betimi ve Boyunlarında Tip 1 ve Tip 5 Kolyeler, Büyük Selçuklu, İran, XII. Yüzyıl

Kaynak: Canby vd., Court and Cosmos The Great Age of the Seljuks, 76.

Görsel 170: Tip 1 ve Tip 6 Benzeri Kolye Buluntusu, Büyük Selçuklu, İran, XI.-XII. Yüzyıl, Metropolitan Müzesi, New York

Kaynak: Canby vd., Court and Cosmos The Great Age of the Seljuks, 99-100.

Görsel 171: Zübdetü't Tevarih Minyatürlerinden Detay, Tip 8 (sol) ve Tip 1 (sağ) Küpe Örneği, TİEM 1973

Kaynak: And, *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası*, 97, 215.

İslamiyet öncesi Türk toplulukları kemere -giysiyi tamamlayıcı unsur olarak işlevsel kullanımının yanında- birçok sembolik anlam yüklemişlerdir. Toplum içerisinde statü, rütbe unsuru gibi çeşitli anlamlara sahip kemerler; Hun, Göktürk, Avar, Tabgaç, Uygur ve Gazneli gibi İslamiyet'i kabul eden Türk toplulukları tarafından bu sembolizm çerçevesinde kullanılmıştır. Türklerin kemere yüklemiş oldukları anlamsal yönlülük Çin toplumu içerisinde yer etmiştir. Chou Döneminde (M.Ö. 1100-221) sadakat andı içilirken "kur" isimli rütbe belirten kemerler kullanıldığı ve Çin'deki T'ang hanedanlığı döneminde Tieh-hsieh isimli gövdesinden aşağı doğru sarkan saçaklara sahip deri gövdeli kemerlerin Türk tarzı kemerlerden etkilenilerek yapıldığı bilinmektedir. Saçaklara Türklerde olduğu gibi gündelik eşyalar tutturulurdu. Bu kemerlerin M.S. IV.-V. yüzyıllarda Hun ve Tabgaçlar vasıtasıyla Çine gelmiş olabileceği düşünülmektedir. Türk kemerlerinde sarkan saçaklara silah ve gündelik eşya unsurlarının tutturulması, at üzerinde yaşayan toplumun işlevselliğe duyduğu ihtiyaçtan gelmiş olmalıdır. Bunun yanı sıra kemer üzerine toku adı verilen madeni levhaların aplike edilmesi de kullananların rütbe göstergesidir. Tokular, kemer veya kemer saçaklarına nişan olarak takılmaktadırlar. Tabgaç döneminde bu tip kemerlerin rütbeli saray hanımlarına verildiği de bilinir. Kemer üzerindeki madeni levhaların çoğunlukla hayvan üslubunu yansıtan örnekler sunması ise İslamiyet'in kabulüyle yerini bitkisel motiflere bırakmıştır.[166]

J. Özlem Oktay Çerezci'nin değerlendirmesi ışığında sekiz tip gösteren kemerler, taş heykeller ve duvar resimlerinde karşımıza çıkmakla birlikte kesin bir sınıflandırma yapılamamaktadır. Her ne kadar kemer üzerindeki pul ve çerçeveler büyük oranda ayırt edilebilse de kemer tokaları hususunda yorum yapabilmek oldukça güçtür. Yine de katalog bölümünde incelenen örnekler arasında Tip 1, Tip 2, Tip 3 ve Tip 4 kemer buluntularıyla çeşitli açılardan benzerlikler olduğu görülmüştür.

Kemer kayışı üzerinde yuvarlak veya rozet formlu pullar yer alan Tip 1 örnekleri *Katalog No. 78* ve *85*'te, yarı-oval kemer çerçevelerinden oluşan Tip 2 örnekleri *Katalog No. 84*, kayış üzerinde kareye yakın pullar bulunan Tip 3 örnekleri *Katalog No. 79* ve *83*'te, kare benzeri veya oval pullara sahip Tip 4 örnekleri *Katalog No. 77* ve *91*'de izlenebilmektedir.

[166] Baykuzu, "İslam Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk", 222-223; Sakarya - Kızılkaya, "İslam Öncesi Türklerde Kemer Kullanımı ve Özellikleri". Ulakbilge /53 (2020), 1213-1214.

Herhangi bir gruba dâhil edemediğimiz örnekler *Katalog No. 80*, *81*, *82*, *86*, *87*, *88*, *89*, *90* ve *92*'de karşımıza çıkmaktadır.

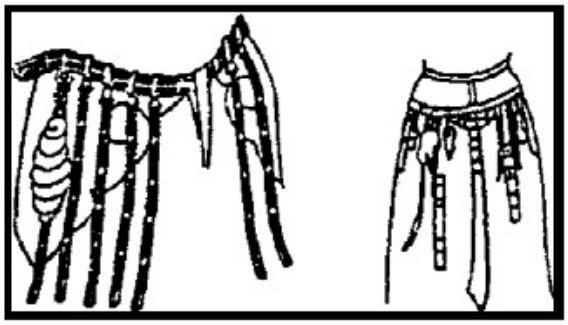
Katalog No. 70'teki kemer üzerinde iç içe iki baklava motifi dizileri görülürken, *Katalog No. 81*, *86*, *87*, *88*, *89*, *90* ve *92*'deki kemerler üzerinde değerlendirme yapılabilecek belirgin kemer/pul çerçevelerine rastlanılamamaktadır. *No. 81*'de kareye yakın biçimli motifin kemer tokası olabileceği düşünüldüğünde, tezin ikinci bölümünde açıklanan kemer tokalarından 1. Grup örneklerle benzerlik gösterdiği söylenebilir. *No. 90*'daki örneğe bakıldığında benzer şekilde 1. Grup kemer tokalarından kare biçimi andıran motifler görülmektedir. Bu motiflerin biri kemer tokası, diğeri ise Tip 2 kemerlerde ele alınan kareye yakın pul olabileceği düşünülmektedir. *No. 82*'deki kemer örneğine bakıldığında ise kemerin çapraz/zikzak benzeri sıralı motiflerle kaplandığı görülür.

Son olarak gruplandırma yapabildiğimiz kemerlerdeki bazı örnekler kemer tokaları hususunda detay sunmaktadır. Bunlardan Katalog No. 77, 78, 84 ve 91'deki kemer tokaları 1. Grup oval veya kare çerçeveli; Katalog No. 83 ve 85'teki kemer tokaları ise 2. Grup hareketli kalkancıklı Tip 2 olarak değerlendirilebilir. Bu tiplerinin benzerleri Türk ve Türk-İslam devletleri buluntu ve eserlerinde de karşımıza çıkmaktadır.

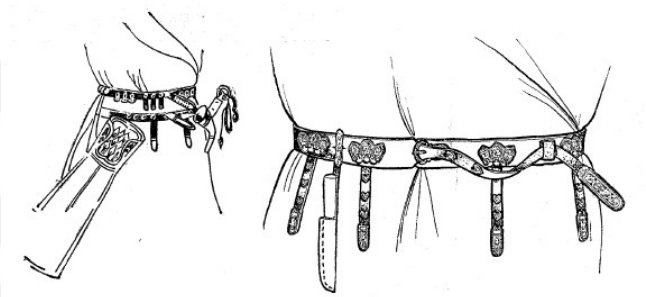
Görsel 172: Altın Kemer Örneği, Esik Kurganı, M.Ö. IV. Yüzyıl

Kaynak: Baypakov – Ternovaya, "Казахстан", *Религии Центральной Азии*, 85.

Görsel 173: Tieh-Hsieh Kemeri Çizim Örneği

Kaynak: Baykuzu, "İslam Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk", 224.

Görsel 174: Avar Kemeri Rekonstrüksiyonu

Kaynak: Diyarbekirli, Hun Sanatı, 177.

Görsel 175: Bezeklik 9. Tapınak, Sunu Yapan Prensler Detay, Tip 1 Benzeri Kemer Örneği, IX. Yüzyıl, Uygur Dönemi

Kaynak: Akın, Eski Bir İllüstrasyon Olarak Uygur Resimleri, 52.

Görsel 176: Leşker-i Bazar Sarayı, Duvar Resmi, Asker Figürü Kemer Detayı, Gazneli XI. Yüzyıl, Afganistan

Kaynak: Salman, Gaznelilerde Giyim Kuşam Özellikleri, 122.

Görsel 177: Tip 1 (sol) ve Tip 2 (sağ) Kemer Örnekleri, Çömlek Parçası Detay, Büyük Selçuklu, Cezire

Kaynak: Canby vd., Court and Cosmos The Great Age of the Seljuks, 110.

Görsel 178: Kubad Abad Büyük Saray Sır Altı Çini, Tip 3 Benzeri Kemer, Anadolu Selçuklu Dönemi

Kaynak: Arık, *Kubad Abad*, 192.

Giyim aksesuarlarından bilezik/bileklik ve yüzük buluntuları, Göktürk döneminin nadir buluntularındandır. Çalışma kapsamındaki eserlerde yüzük tasviriyle karşılaşılamamıştır. Gözden kaçırılan kaynaklar olma ihtimaline karşın tasvir açısından yaygın bir moda yaratılmadığı söylenebilir. Aynı durum bilezik/bileklik örnekleri için de geçerlidir ancak *Katalog No. 93, 94, 95, 96, 97* ve *98*'deki örneklerde birtakım bileziklerle karşılaşılmıştır.

Örneklerde incelenen bu bilezikler iki farklı biçimde karşımıza çıkar. Birincisi *Katalog No. 93, 94, 97* ve *98*'de görülen düz, sade halka formlu olanlar, ikincisi ise *No. 95* ve *96*'da görülen yuvarlak, düz halka formlu bileziğin üzerinde yuvarlar/kare benzeri taş/boncuklu olanlardır.

Bilezik/Bileklik ve yüzükler üzerine her ne kadar detaylı bir karşılaştırma-değerlendirme yapılamasa da Göktürk dönemi sanat eserleri üzerinde, tüm diğer giyim aksesuarlarına benzer olarak dönem buluntularına yakın biçimlerde tasvir edilen örneklerin var olması muhtemeldir.

Görsel 179: Kırgızistan'dan Kolları Bilezikli Bir Heykel Örneği

Kaynak: Dosymbayeva, История Тюркских Народов, 74.

Görsel 180: Tip 3 Benzeri Yüzük Örneği, Büyük Selçuklu Dönemi, İran, XII. Yüzyıl, Metropolitan Müzesi, New York

Kaynak: Canby vd., Court and Cosmos The Great Age of the Seljuks, 102.

Göktürk eserlerinden birinde karşımıza çıkan keseler (yançık) Uygurlar tarafından da kullanılmıştır. Deri ve kumaş gibi malzemelerden üretilen keselerin kullanım amacının aynı olduğu, bele takılan kemerlere asılarak taşındıkları, armudi ya da dörtgen formlarda

tasarlandıkları anlaşılmaktadır[167]. Bunun yanı sıra Leşker-i Bazar Sarayı taht salonunu freskolarında yer alan asker figürlerinin bellerindeki oval formlu keseler de bu unsurun kullanımın devam ettiğini göstermeleri açısından önem arz etmektedir.

Görsel 181 : Uygur Dönemi kemeri ve Yançık/Kese

Kaynak: Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, C.V, 85.

[167] Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. V., 85; Taş, "Beşkonaklar Etnografya Müzesi ve Geleneksel Malatya Evi'nde Bulunan El İşi Keseler", 564.

SONUÇ

Göktürk dönemi ticari faaliyetlerinin önemli bir bölümünü oluşturan madencilik, kuyumculuğun gelişmesini sağlamış ve bu zanaat kolu insanların güzel görünme isteği ile günden güne gelişen bir sanata dönüşmüştür. Madenin çeşitli alet-edevatla farklı tekniklerde işlenmesi, vücudun muhtelif yerlerinde kullanılan ve birbirinden ayrı özellikler gösteren aksesuarların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bugün dünyanın çeşitli müzelerinde karşımıza çıkan Göktürk dönemi aksesuarlarının döneme ait sikke, heykel, duvar resimleri, kemik objeler vs. üzerlerine de işlendiği görülmektedir.

Arkeolojik buluntular arasında örneklerine nadir rastlanan *başlıkla*rın, Göktürk dönemi eserlerinde en fazla işlenen giyim aksesuarı olduğu ve dokuz farklı tipte üretildikleri anlaşılmaktadır. Bunlar arasında en yaygın olanlar; yukarı doğru sivrilen külah biçimli başlıklar, üç dişli başlıklar ve miğferler olduğunu anlaşılmaktadır. Tüm başlıklar arasında doğrudan Türk topluluklarına atfedilebilecek tek tip, külah biçimli başlıklardır. Diğer sekiz başlık tipinin ise Göktürkler dışındaki çağdaş ya da daha erken dönemlerde yaşamış farklı devletler tarafından da kullanıldıkları tespit edilmiştir. Göktürklerin kanatlı başlık ve inci dizileriyle oluşturulan başlıklar dışında, başka topluluklarla ortak özellikler sergileyen diğer sekiz başlık tipinde de kendi kültürlerine ait sembolizmleri işledikleri açıkça izlenebilmiştir. Başlıklar herhangi bir cinsiyete ya da sınıfa özgü olarak tasvir edilmemiştir.

Göktürk dönemi eserlerinde ele alınan bir diğer aksesuar grubunu *küpeler* oluşturmaktadır. Yedi grupta tasnif edilmiş örnekler arasında uzun pandantifli küpeler, kısa pandantifli küpeler ile düz sade halka biçimli küpelere sık rastlanılırken figürlü küpelerle nadirdir. İncelenen eserler arasında da başka bir tipin tespit edilmemesi, küpe modasının yedi grupla sınırlı kaldığına işaret etmektedir. Başlıklarda gözlenen Göktürklere özgü karakteristik ayrımları, mevcut eserler ve kazı buluntuları ışığında küpeler için yapmak mümkün olmamıştır. Tespit edilen küpe tipleri çağdaş ve erken uygarlıklarla benzerlik gösterir.

Boyun bölgesi takılarından *kolye/gerdanlıklar* ve kıyafet üzerinde kullanılan yaka *süsü/yaka* pullarının arkeolojik buluntuları sınırlıdır. Göktürk eserlerinde işlenen sekiz tip kolye arasında diğerlerine oranla daha sık kullanıma sahip bir grup tespit edilmemiştir.

Kemerler arasında en fazla Tip 1, Tip 2, Tip 3 ve Tip 4; kemer tokalarında ise 1. grup

kare veya oval çerçeveli ve 2. grup hareketli kalkancıklı tiplere benzer örneklerle karşılaşılmıştır. Kemer üzerindeki pul ve çerçeveler örnekler üzerinden ayırt edilebilse de tasvirler üzerinden kesin bir şekilde sınıflandırılması yanıltıcı olabilmektedir. Ayrıca incelenen eserler arasında belirgin bir kemer/pul çerçevesine rastlanılmayan sınıflandırma dışı örnekler de karşımıza çıkmaktadır.

Bilezikler/bileklikler de nadir buluntulardandır. Görülen örnekler düz, sade halka formlu ve yuvarlak ile düz halka formlu bileziğin üzerinde yuvarlar/kare benzeri taş/boncuklu olmak üzere iki şekildedir. Her iki cinste de kullanımına rastlanılmaktadır. Ancak dönemin sembolizmine ve modasına atıfta bulunabilecek yeterlilikte herhangi bir detayla karşılaşılmamıştır.

Tez kapsamında ele alınan eserlerde *yüzük* tespit edilmemiş olsa da dönem kaynaklarından Göktürk dönemi nişan ritüellerinde ve günlük yaşamda yüzük kullanıldığı öğrenilmektedir. Küçük buluntular arasında ve eserlerde karşılaşılmaması diğer aksesuarlara oranla daha ender kullanıma işaret edebilir.

Süreçte kullanılan aksesuarların savaşçı, şaman, soylu vb. gibi birbirinden farklı statülerde olanlar tarafından kullanıldığı, belirli bir zümreye mahsus olmadıkları da ulaşılan sonuçlardan biridir.

Göktürk eserlerinde işlenen giysi aksesuarları ile çeşitli arkeolojik kazılarda bulunan buluntular arasındaki belirgin benzerlikler, sanatın ve el sanatlarının her alanına yansıyan ortak bir anlayışa işaret etmektedir.

190 yıllık hâkimiyet sürecinde aksesuar üretimi ve kullanımının süreklilik arz ettiği ve Göktürk kültürüyle özdeşleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Süreçte ortaya konan donatıların teknik ve form açısından benzer örneklerinin başta Uygurlar olmak üzere Türk-İslam devletleri tarafından üretildikleri anlaşılmaktadır. İslamiyet'in kabulü ve göçler sonucunda karşılaşılan farklı kültürlerin etkisi ile kullanılan malzemelerde değişimler gerçekleşse de giyim aksesuarlarının kullanımı ve bünyelerinde barındıkları sembolizm anlamını sürdürmüştür.

Kısacası dönem aksesuarları günümüz kuyumculuğunun prototiplerinin bir kısmını oluşturmaktadır ve Göktürkler, Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan coğrafyada temelleri bozkırda atılan kadim bir miras bırakmışlardır.

KAYNAKÇA

Abazov, Rafis. The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia. New York: Palgrave Macmillan, 2008.

Akın, Sinem. Eski Bir İllüstrasyon Olarak Uygur Resimleri. İstanbul: Haliç Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Akishev, Kimal Alişar. Курган Иссык Искусство Саков Казахстана. Москва: Искусство, 1978.

Akishev, Kimal Alişar. Искусство и мифология саков. Алма-Лта: Наука, 1984. Aksoy, Hasan. İslam Öncesi Dönemde Türklerde Kozmoloji Anlayışı (Mitoloji veDestanlara Göre). Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Altınkılıç, Arzu Emel. "Göktürk Giyim Kuşamının Plastik Sanatlarda Değerlendirilmesi". Journal of Social and Humanities Sciences Research 7/53 (2020), 1101-1110.

And, Metin. Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

And, Metin. Osmanlı Tasvir Sanatları: 1. İsyanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2.Basım, 2004.

Arda, Zuhal. "Türk Sanatı İkonografisindeki Kün-Ay Motifleri ve Çağdaş Türk Resmine Yansıması". Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi 25 (2008), 21-32.

Arık, Murat. Esik Kurganı, Buluntuları ve Kültür Tarihi Açısından Değerlendirilmesi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Arık, Rüçhan. Kubad Abad. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2000.

Artamonov, Mihail İllarionoviç. История Хазар. Россия: Государственного Эрмитажа, 1962.

Atalay, Besim. Divanü Lügatüt Türk Tercümesi. 3. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985.

Atalay, İbrahim. "Türk Dünyası'nın Coğrafyası". Türkler Ansiklopedisi. ed. Salim Koca vd.. 1/242-259. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Atasoy, Nurhan. "Selçuklu Kıyafetleri Üzerine Bir Deneme". Sanat Tarihi Yıllığı /4 (1971), 111-151.

Ayırtır, Güneş. Bezeklik Duvar Resimlerindeki 9. Tapınak Pranidhi Sahnelerin Desen ve Tasvir Analizi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Babayarov, Gaybullah – Kubatin Andrey. “Byzantine Impact on the Iconography of Western Turkic Coinage”. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 66/1 (2013), 47-58.

Babayarov, Gaybullah. Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu. Ankara: Türk İş birliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (Tika) Yayınları, 2007.

Balaban, Ayhan. İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Baldick, Julian. Hayvan ve Şaman Orta Asya’nın Antik Dinleri. İstanbul: Hil Yayın, 2000.

Baratova, Larissa S. “Orta Asya’daki Türk Kağanlığı (M. S. 600-800)”. Türkler Ansiklopedisi, ed. Salim Koca vd.. 2/ 142-154. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Baumer, Christoph. The History of Central Asia the Age of the Step Warriors. U.K.: I. B. Tauris, 1st Published, Vol.2., 2012.

Baykara, Tuncer. Türk Kültür Tarihine Bakışlar. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1.Basım, 2001.

Baykuzu, Tilla Deniz. “İslam Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk”. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 53/1 (2013), 221-250.

Baypakov, K. M. – Ternovaya, G.A. “Казахстан”. Религии Центральной Азии. ТомIII. Буддизм. – Самарканд: МИЦАИ, 2019.

Beydili, Celal. Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük. Ankara: Yurt Kitap yayın, 2003.

Bi, Zhicheng. “Stone Reliefs of the Han Tombs in Shandong Province: Relationship Between Motifs and Composition”. Advances in Social Science, Education and Humanities Research 368 (2019), 172-179.

Bregel, Yuri. An Historical Atlas of Central Asia. Boston: Brill, 2003.

Buryakov, Y.F. – Bogomolov G.I. “Kanka”. Archeology of Tashkent Oasis. Uzbekistan: "FAN" of the Academy of Sceinces of the Republic of Uzbekistan, 2008.

Büyükcan Sayılır, Şeyda. “Türklerde Evren/Kainat Anlayışı ve Bunun Türk Kültürüne ve Merkeziyetçi Devlet Algısına Yansımaları”. International EUropean Journal of Managerial Research Dergisi (EUJMR), 5/1 (2021), 1-11.

Canby, Sheila R. Vd. Court and Cosmos the Great Age of the Seljuks. London: The Metropolitan Museum of Art Collection, 2016.

Chavannes, Edouard. La Scalpture Sur Pierre en Chine Au Temps des deux Dynasties Han. Paris, 1893.

Çakan, Varis Abdurrahman. Orta Asya Türk Tarihine Giriş. 1. Cilt. Ankara: Binyıl Yayınevi, 1. Basım, 2015.

Çandarlı Şahin, Aslı. "Türk Çadırı Üzerine". Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi 8/16 (2016), 25-39.

Çandarlıoğlu, Gülçin. İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1. Basım, 2003.

Çoruhlu, Tülin. "Miğfer". TDV İslam Ansiklopedisi. 30/21-23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.

Çoruhlu, Yaşar. "Göktürk Sanatı". Türkler Ansiklopedisi. Ed. H. Celal Güzel vd. 4/91-99. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Çoruhlu, Yaşar. "Göktürk Sanatında Dini Nitelikli Heykeller". Türk Araştırmaları Yıllığı– Belleten, 48 (2001), 95-146.

Çoruhlu, Yaşar. "İç ve Orta Asya Türk Halklarında Mesken Mimarisinin Oluşumu Üzerine Düşünceler". Altay Toplulukları. ed. İlhan Şahin vd. 347-389. İstanbul: TDBB, 2019, 385.

Çoruhlu, Yaşar. Erken Devir Türk Sanatı İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi.İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1. Basım, 2007.

Çoruhlu, Yaşar. Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2.Basım, 2016.

Çoruhlu, Yaşar. Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dini ve Edebi Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi. C.1. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 3. Basım, 2019.

Çoruhlu, Yaşar. Türk Mitolojisinin Ana Hatları. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1. Basım, 2002.

Dıngıl, Fatma Aysel. İslam Öncesi Türk Kültüründe Kutsallık İzafe Edilen Maddi Unsurlar. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Diyarbekirli, Nejat. Hun Sanatı. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. 1. Basım, 1972.

Doğru, Orhan. Varka ile Gülşah Minyatürlerinde Figür Yorumları. Ankara: Gazi Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Dosymbayeva, Ayman. История Тюркских Народов. Астана: Seuvice Press, 2013.

Dulujnevskaya, G.V. "Kudirge Kayası Eski Türklerdeki Umay Tasvirleri Sorununa Bir Bakış", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, çev. Muvaffak Duranlı, 1 (1996), 235-340.

Duran, Muzaffer. “Pers (Akhaimenid) Bağlamında Sakalar”. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 21/3 (2019), 731-761.

Durmuş, İlhami. “Kazakistan’da Sakalar”. Asya Araştırmaları Dergisi 3/2 (2019), 185-196.

Duvarcı, Ayşe. “Türklerde Yiyecek İçecek Kültürü”. Türkler Ansiklopedisi. Ed. H. Celal Güzel vd. 4/230-235. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Eberhald, Wolfram. Çin’in Şimal Komşuları Bir Kaynak Kitabı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, 1996.

Eraslan, Salman Elif. Bozkır Kültüründe Tekstilin Ortaya Çıkışı ve Kullanım Alanları. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Erden, Uğur. İslam Öncesi Türklerde Madencilik ve Maden Ürünlerinin Ticareti (Hun, Göktürk, Uygur). Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Erkoç, Hayrettin İhsan. “Batı Göktürk Kağanlığı’nın Kuruluşu”. Edebiyat Fakültesi Dergisi 33/1 (2016), 43-72.

Erkoç, Hayrettin İhsan. “Göktürkler”. İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü. ed.Muhammed Bilal Çelik. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 1. Basım, 2018.

Erkul, Ali. “Eski Türklerde Aile”. Türkler Ansiklopedisi, ed. Salim Koca vd.. 3/ 97-106.Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Ersoy, Yasemin. “Türk Mutfak Kültürü”. Türkler Ansiklopedisi. Ed. H. Celal Güzel vd.4/222-229. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Ertek, T. Ahmet. “Asya”. TDV İslam Ansiklopedisi. 3/506-511. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Ertuğrul, Erman. “Buz Adam Ötzi Hakkında Her Şey”. Arkeofili. 22 Nisan 2022. https://arkeofili.com/buzadam-otzi/

Esin, Emel. “Bedük Börk The Iconography of Turkish Honorific Headgears”. Proceedings of the IXth meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Napoli: Instituto Universitario Orientale Seminario Di Turcologia, 1970, 71-138.

Esin, Emel. “Börk”. TDV İslam Ansiklopedisi. 6/327-328. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Esin, Emel. “İslamiyetten Evvelki Türk İkonografisinde Ay ve Yıldız”. VII. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özeti. Ankara: 1970, 16-17.

Esin, Emel. “Türk Sanatında At”. Türkler Ansiklopedisi, Ed. H. Celal Güzel vd. 4/125-143. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Esin, Emel. İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.

Filimonova, Tatiana G. “Буддизм на территории Таджикистана”. Религии Центральной Азии. Том III. Буддизм. – Самарканд: МИЦАИ, 2019.

Girgök, Lale. “Kese”. Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi. 2/1000. İstanbul: Yem Yayınları, 1997.

Golden, Peter B. Türk Halkları Tarihine Giriş, çev. Osman Karatay. İstanbul: Ötüken Yayınları, 6. Basım,2012.

Göher Vural, Feyzan. İslamiyet’ten Önce Türklerde Kültür ve Müzik Hun, Göktürk ve Uygur Devletleri. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.

Göktürk, Başaran Doğu. Ankara Güdüllü Adalıkuzu Petroglifleri. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Gömeç, Saadettin Yağmur. “Umay Ana Üzerine Düşünceler”. 4. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri. Ed. Alpaslan Ceylan. Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları, 2018, 701-710.

Grousset, Rene. Bozkır İmparatorluğu. çev. M. Reşat Uzmen. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1. Basım, 1980.

Gulácsi, Zsuzsanna. Mediaeval Manichaean Book Art A Codicological Study of Iranian and Turkic Illuminated Book Fragments from 8th–11th Century East Central Asia. Boston: Brill, 205.

Gumilev, Lev Nikolayeviç. Eski Türkler. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.

Gürcan Yardımcı, Kevser. “Türk Töresinin Hazineleri Kutsal Şaman Elbiseleri İkonografisi”. International Journal of Cultural and Social Studies /3 (2017), 461-475.

Hoppal, Mihaly. Şamanlar ve Semboller Kaya Resmi ve Göstergebilim. Çev. Fatih Sel. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1.Basım, 2015. http://history.novosibdom.ru/node/57

https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=object;ISL;tr;Mus01;10;tr

İbekeyeva, Saule. Göktürk Devri Kazakistan Duvar Resimleri. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

İlgen, Abdülkadir. “Eski Türk Topluluklarında Kılık Kıyafet”. Türk Dünyası Araştırmaları 132 (2001),189-203.

İndirkaş, Zühre. Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1.Basım, 2002.

İskenderzade, Lale Avşar. "Göktürk Dönemi İnsan Figürlü Taş Anıtlar". Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 24 (2010), 255-269.

Kafesoğlu, İbrahim. Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken Yayınları, 16. Basım, 1997. Kahraman, Mutlu. İslam Öncesi Türk Savaşçısının Donanımı ve Temel Savaş Aletleri.

Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Kalafat, Yaşar. Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1990

Kalkır, Nurcan – Başkan, Selman. "Göktürk Kağanlarının Kültürden Uzaklaşma Eğilimi ve Sebepleri: Taspar Kağan ve İşbara Kağan". Tarih İncelemeleri Dergisi XXXIV/2 (2019), 595-608.

Karatay, Osman. "Din ve İnanç". İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü. ed. Muhammed Bilal Çelik. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 1. Basım, 2018.

Kayadibi, Pakize. Bursa yöresinde ve müzesi'nde bulunabilen tığ örgüsü para, saat ve tütün keseleri üzerine bir araştırma ve yeni tasarımlar. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.

Kayalar, Ayşe İpek. Anadolu Medeniyetleri Müzesinde Bulunan Takıların İncelenmesi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Kıyak, Abdülkadir. "İslamiyetten Önce Türklerde Güneş ve Ay ile İlgili İnanışlar".Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi 6 (2010), 133-143.

Klyashtorny, Serguei Grigoryevich- Sultanov, Tursun Ikramovich. Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2. Basım, 2004.

Knobloch, Edgar. Monuments of Central Asia A Guide to the Archaelogy, Art and Architecture of Turkestan. New York: I. B. Tauris Publishers, 2001.

Koca, Salim. "Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru". Asya Araştırmaları Dergisi 1/1 (2017), 1-18.

Koca, Salim. "Eski Türklerde Toplum ve Ekonomi". Türkler Ansiklopedisi. Ed. H. Celal Güzel vd. 3/15-37. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Kubarev, Gleb V. "Sanat Malzemelerine Göre Orta Asyalı Türklerin Giyimleri", Türkler Ansiklopedisi, ed. Salim Koca vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4/193-197.

Kubarev, Gleb V. Древнетюркские изваяния из Апшиякты в Центральном Алтае.Археология, этнография и антропология Евразии 45/1, 93-103.

Kubarev, Gleb V. Каменные изваяния древних тюрок южной сибипи. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН. 2013.

Kurat, Akdes Nimet. “Göktürk Kağanlığı”. Türkler Ansiklopedisi. ed. Salim Koca vd.. 2/49-78. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Kuşoğlu, Mehmet Zeki. Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006.

Kut, Günay. “Türklerde Yemek Kültürü”. Türkler Ansiklopedisi. Ed. H. Celal Güzel vd. 4/215-221. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Ligeti, Lajos. “Bilinmeyen İç Asya”. Türkler Ansiklopedisi. ed. Salim Koca vd.. 1/672-683. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Ligeti, Lajos. Tarihte Türk Yurtları. çev. Nurer Uğurlu vd. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2. Basım, 2008.

Mutlu, İsrafil. Kırgızistan Tokmak-Burana’daki Taş Balballar. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Mülayim, Selçuk. “Türk Sanatı”. Türkler Uzun Bir Serüvenden Kısa Notlar. İstanbul: Arvana Yayınları, 1. Basım, 2014.

Oktay Çerezci, Jale Özlem. “Göktürk Devri Küpeleri (VI. – IX. Yüzyıllar)”, Sanat Tarihi Yıllığı 26 (2017), 43-67.

Oktay Çerezci, Jale Özlem. “Göktürk Devri Pişmiş Toprak Figürinleri”. I. Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi Bildiri Kitabı, 19-34.

Oktay Çerezci, Jale Özlem. “Türk Sanatında Üç Dişli Başlığa Sahip Şamanlar ve Savaşçılar”, Sanat Tarihi Dergisi, 29/2 (2020), 791-807.

Oktay Çerezci, Jale Özlem. Orta ve İç Asya’da VI. – IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı: Göktürk Devri. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Onuk, Taciser. Osmanlı Çadır Sanatı XVII.- XIX. Yüzyıl. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

Orkun, Hüseyin Namık. Eski Türk Yazıtları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 3.Basım, 1994.

Orkun, Hüseyin Namık. Türk Sözünün Aslı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2.Basım, 2011.

Ögel, Bahaeddin. Türk Kültür Tarihine Giriş. I. Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.

Ögel, Bahaeddin. Türk Kültür Tarihine Giriş. II. Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.

Ögel, Bahaeddin. Türk Kültür Tarihine Giriş. IV. Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.

Ögel, Bahaeddin. Türk Kültür Tarihine Giriş. V. Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.

Ögel, Bahaeddin. Türk Mitolojisi. II. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.

Özbel, Kenan. El Sanatları VI Eski Türk Keseleri. Ankara: CHP Halk Evleri Bürosu Yayınları, 1945.

Öztürk, Murat. "Sosyal ve İktisadi Hayat". İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü. ed.Muhammed Bilal Çelik. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 1. Basım, 2018.

P'yankov, Igor. "Sakalar". çev. Zülfiye Veliyeva. Türkler Ansiklopedisi. Ed. H. Celal Güzel vd. 1/610-618. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Pavchinskaya, L.V. "Раннесредневековые оссуарии Согда как исторический источник". Археология Центральной Азии: архивные материалы. Том IV. Раннесред-невековые оссуарии Согда как исторический источник.– Самарканд: МИЦАИ, 2019.

Radloff, Wilhelm. Türklük ve Şamanlık. İstanbul: Örgün Yayınevi, 1. Basım, 2008.

Roux, Jean Paul. Eski Türk Mitolojisi. çev. Musa Yaşar Sağlam. Ankara: BilgeSu yayınevi, 2005.

Roux, Jean Paul. Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl. çev. Aykut Kazancıgül– Lale Arslan Özcan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 5. Basım, 2008.

Rudenko, Sergei, I. Сибирская коллекция Петра I. Археология СССР. Свод археологических источников. Институт археологии АН СССР, 1962.

Rudenko, Sergei. I. Frozen Tombs of Siberia the Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen. Los Angeles: University of Berkeley Press, 1970.

Russell Smith, Lilla. Uygur Patronage in Dunhuang. Leiden-Boston: Brill, 2005.

Sakarya, Menekşe- Kızılkaya, Hamide Tuba. "İslam Öncesi Türklerde Kemer Kullanımı ve Özellikleri". Ulakbilge /53 (2020), 1211-1229.

Salman, Fikri. "Gaznelilerde Giyim Kuşam Özellikleri". Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi 0/16 (2010), 111-126.

Salman, Fikri. "Göktürk Dönemi Kıyafetleri". Sanat Dergisi /9 (2006), 12-34.

Sazak, Gözde. Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Sinor, Denis. "The Establishment and Dissolution of the Türk Empire". The Cambridge History of Early Inner Asia. ed. Denis Sinor. Austuralia: Cambridge University Press, 1990.

Sümer, Faruk. Eski Türkler 'de Şehircilik. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1984.

Süslü, Özden. Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2007.

Şahin Yukarıkozan, Necibe. Beypazarı Gümüş Kolyeleri. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Şeker, Hamza. "İskit Süvari Tasvirli Ünik Drahmi". Art-Sanat 4 (2015), 53-65.

Şen, Emre – Gürpınar, Fatma. "Farklı Kültürlerde Güneş Sembolü". Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi 43 (2019), 985-1008.

Taaffe, Robert N. "The Geographic Setting". The Cambridge History of Early Inner Asia. ed. Denis Sinor. Austuralia: Cambridge University Press, 1990.

Taş, Ela. "Beşkonaklar Etnografya Müzesi ve Geleneksel Malatya Evi'nde Bulunan El İşi Keseler". İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 9/2 (2020), 564-578.

Taşağıl, Ahmet. "Soğd". TDV İslam Ansiklopedisi. Ed. H. Celal Güzel vd. 37/348-349.Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2009.

Taşağıl, Ahmet. Göktürkler. I. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Basım, 2003. Taşağıl, Ahmet. Göktürkler. III. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004.

Taşağıl, Ahmet. Kök Tengri'nin Çocukları Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 16. Basım, 2019.

Tekin, Oğuz. Bizans Sikkeleri. İstanbul: Yapı Kredi Koleksiyonu, 1.Basım, 1999. Tekin, Oğuz. Grek ve Roma Sikkeleri. İstanbul: Yapı Kredi Koleksiyonu, 1994.

Tekin, Talat. Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk. İstanbul: Simurg Yayınları, 1998. Türk Dil Kurumu. Erişim 22 Nisan 2022. https://sozluk.gov.tr/

Uydu, Mualla. Türk'ün İslam'da Bütünleşmesi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.

Uzun, Neslihan. Erken Devir Türk Sanatında Kadın Figürü. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Yabalak, Halit. Afrasyab Duvar Resimlerinin İkonografik Çözümlemesi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, 2019.

Yatsenko, A. Sergey. “Sogdian Costume in Chinese and Sogdian Art of the 6th–8th centuries”. Studies in Archaeology, Philology and History of Sino-Western Relations. Ed. G. Malinowski vd., 2012, 101-114.

Yılmaz, Anıl – Tabaldiev, Kubatbek. “Kırgızistan – Çu Bölgesinde Bulunmuş Kök Türk Dönemine Ait Üç Yeni Heykel”. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi 8/2 (2011), 152-167.

Yılmaz, Anıl. “Çuy Bölgesinde Bulunmuş Göktürk Dönemine Ait İki Heykeli Yeniden Değerlendirmek”. Sosyal Bilimler Dergisi 18 (2007), 155-165.

Yılmaz, Anıl. “Issık Göl’de Bulunmuş Göktürk Dönemine Ait Bir Kadın Heykeli”.Muhibbe Darga Armağanı. Ed. Taner Tarhan vd. 539/545.

Yılmaz, Anıl. “On the Burial Mounds of Ulaan Khermin Shoroon Bumbagar (Maykhan Uul) and Shoroon Dov in Mongolia”. Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, 6/2 (2020), 1-16.

Yılmaz, Anıl. Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

Yücel, Erdem. İslam Öncesi Türk Sanatı. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1.Basım, 2000.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Aslıhan ERDOĞAN	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Fakülte	Fen Edebiyat Fakültesi
Bölümü	Sanat Tarihi
Makale ve Bildiriler	
1. Taş, E.-Erdoğan, A. Osmanlı Minyatürlerinde Sefer Vasıtaları (16. – 18. Yüzyıllar), Art Sanat 16, 2021, ss. 529-555. 2. Çoruhlu, T.-Erdoğan, A. Bizans Duvar Resimleri Işığında Bakire Meryem'in Giyim Kuşamı, Antakiyat 3/1, 2020, ss. 44-66.	